

Wawakunapak kanakaikuna
jaiñicuna

Ana Yáñez Cossío

Wawakunapak

kamaikunapak jaiñikuna

Ana Yáñez Cossío

Elaboración e impresión financiadas
por el PDA Palmira-Tixán

@PDA Palmira-Tixán

@ Macac

Av. Colón 720, 5to, Edificio El Cisne

Telefax: 2220-565

e-mail: macac@ecuanex.net.ec

Autora: Ana Yáñez Cossío

Quichua: Juan Cuji Paguay

Dibujos: Goering Cabezas Arias

Diseño y diagramación: Macac

ISBN: 9978-43-832-7

No.de derechos de autor: 020339

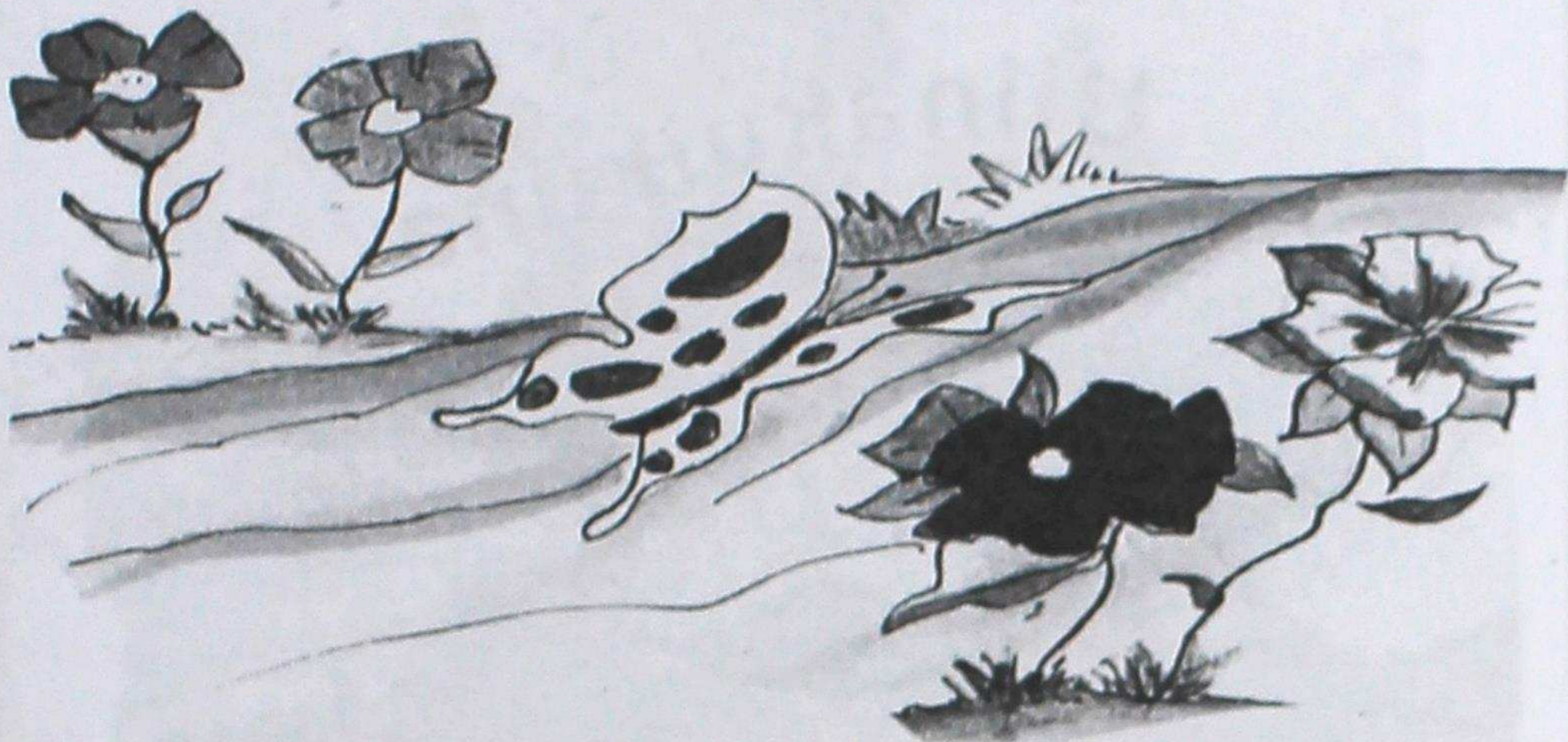
Primera edición en español

Imprenta: DIGITAL DESING

Tiraje: 500 ejemplares

Quito-2004

Kanakaikuna, jaiñikuna

Ujinakuikuna	5
Aillu, killkari, kikinkai, yachai	16
Wawakunapak wallpai	28
Aillukuna, shuktakkunapash umai, wanachi	33
Naushakkunata yanapai	43
Aillupak kikipak tanikuna	50
Wawakunata churinchi	65
Parchakuska kamai	68

Ujinakuikuna

Kuyashka wawakuna

Patsak watakuna ñaupaman wawakuna alli wiñachun, **kururiachun** mutsushka kuyari, kuyayamui, kamaika mana kunan pacha shina allikachishkachu karka. Kunan pachami tukui yachaikuna allichirikunkuna.

Kunan pacha kamachikunaka manarak 18 huatakunayuk wawakuna manarak jatunkuna shina imatapash paktachi tukunchu ninmi. Paikunapak ima ruraikunatapash jatunkuna paktachinakuna kashkatami riman.

Chashnami, wawakunaka runakunapak **chanikuna**, **kanakaikuna** paktachinata yachana. Kai kamuka tukui allikai, kuyanakuna pachatami yachachikrin.

Shuk niki

ARAWILLKA:

MAYWA

Maywa wawakai pachaka kushimi kausarka.
Maywapak taita mamaka kuyanakupami
wacharinkakaman munaiwan shuyarkakuna.

Maywapak llaktapika yachai wasi mana tiyarkachu.
Chaimantami shuktak wawakunantin paipak yachachik
jatun taita Santipak wasipi yacharkakuna.

Shuk chaupi punchami Maywapak llaktamanka
shuk runa chayarka. Tsirpakuna aisashka
antawamanta uriyashpami kashna nirka:

- Ñukami
pushakkunawan
rimasha nini.

- Maywapak taita
jatarishpakami
ñaupakpi sha
yarishpa
kutichirka:

- Imatatak nipanki nirka.

- Kai willaitami apamuni. Kankunapak llaktapimi
80 wawakunapak yachai wasi wiñarikrin. Kaipimi
mañai churana, tukui willaikunata juntachishpa,
ari nishpa, shutikunata churankichik nirka.

- Jatun taitaka yachai wasika tiyanmari nirkami.

- Chai runaka maipitak ñukaka mana rikunichu nirka.
Chaimantaka killa kipami tikrasha nishpami rirka.

Chai llakta wawakunaka jatun taitapak wasipimi
yachakurka, pukllakurkakuna. Paikunapak taitakunaka
chai runa chayashkata rimanakunkapakmi tantarirkakuna.

Chai tantaripi Maywapak taitaka kashnami nirka:

- Jatun taitaka tauka huatakunatami yachachishpa
shamun. Paipak llankaita jahuallayachinami
kanchik. Shinallatak ñukanchik mincha
pachapimi yuyana.

Jatun taitaka wawakuna mirarimukpi, yachai wasi illakpi, yachaipak pakta kamukuna illakpi achka llakirishkami kan nirka.

- Shinapash kaipika mana 80 wawakuna tiyanchu nishpami shuk warmi rimarirka.
- Kutin Maywaka kuchulla llakta wawakunata kayashunka nirka.
- Shuk mamaka, shuktac llakta wawakunaka ñukanchikwan mana apanakunchu nirkami.
- Shuk taitapash, taitakunapash mana apanakunchikchu nirka.
- Maywaka shuktak llaktamanta shamushun munak wawakunataka mana **ujinachu**. Tukuikunami yachaita mutsunkuna nirka.

- Shuktakpash, ñukapash shillatatakmi yuyani. Ñukanchikmi ujinakuita churak kashkanchik nirka.

Taita mamakunaka yachai wasimanta rimanakushpami katirkakuna. Tantanakui tukuripika yachai wasi ruranata ari ninakushpami sakirirkakuna.

Maywaka tukui willaikunata, kuchulla llakta wawakupak shutikuna, watakuna quillkanapimi sakirirka.

Tantanakui tukurikukpi Maywapak taitaka kashnami rimarirka.

- Ñukanchik yuyarianata ama kunkashunchik. Chaita amañarishuchik. Kikin shunkumanta ujina yariyaita surkushpa shitashunchik.

Jisuspak shimikunata amatak kunkashunchik.

"...Mana wawakuna shina allikuna kashpaka ñuka tukui pacha wasimanka mana yaikunkichikchu..."

Tukui taita mamakunami makikunata tantachishpa, ñawita wichkashpa, chulunlla sumakta yuyanakurkakuna.

Wawakunapak jaiñimanta

SHUK NIKI YUYASHAI

Tukui wawakunami runakuna kan.

Mana imamanta ujishkachu kausana.

**Mashna watayuk, kari, warmi, ima shimi
rimak, mashna charik, chikan ruraikuna
yachak kashpapask mana
ujishkachu kana.**

Wawakunaka kausai imalla kunata mana yachanku-
nachu. Paikunaka ujinakui tukuipi tiyashkatami yachana.

Kai jaiñitaka tukui jatun runakunami tukui
pacha paktachina. Wawakunapash tukuikunami
paikunapak shunkupi wiñachishpa katina. Ujina
nishpaka runakuna mana ñuka shina kakpi, charikpi,
yuyakpi mana rakishpa shitanatami rimanchik.

Wawakunaka alli, manarak ima yachak shunkuyukmi
kan. Chaimantami shuktak wawakunata kuyai ushankuna.
Paikunapakka wakcha kashka, manchakushka, unkushka,
kiwirishka, naushak kashka ima mana kanchu.

Wawakuna wacharishpa mai pachaman shamushka, pi
taitakuna kashka, wakcha, charik kana, shitashka kana,
unkushka kanata mana yachanchu. Chaita wawakunaka
jahuallami jamutankuna. Chaimantami wawakunapura
kuyanakuna, paikunapura mana ujinakunachu.

Wawakunaka kausai imalla kunata mana yachanku-
nachu. Paikunaka ujinakui tukuipi tiyashkatami yachana.
Chikankaikunaka mana aillukuna, aillullaktapi, shuktak
llaktakunallapichu, tukuipimi tiyan.

Pachamamapika 200 mamallaktakuna, 2.500
rimaikuna, chikan **amaña**aikunami tiyan. Shinapash
chai chikankaikunaka wawakuna apanakunata
munakpi mana jarkanchu.

Chikankaikunaka mai allikunami kan. Mana shuk
runa shuktatakta yallimi kan ninchu. Tukuikunami runa-
kunallatak kanchik. Chaimantami yanapanakushpa,
kuyanakushpa kausanaman kachan.

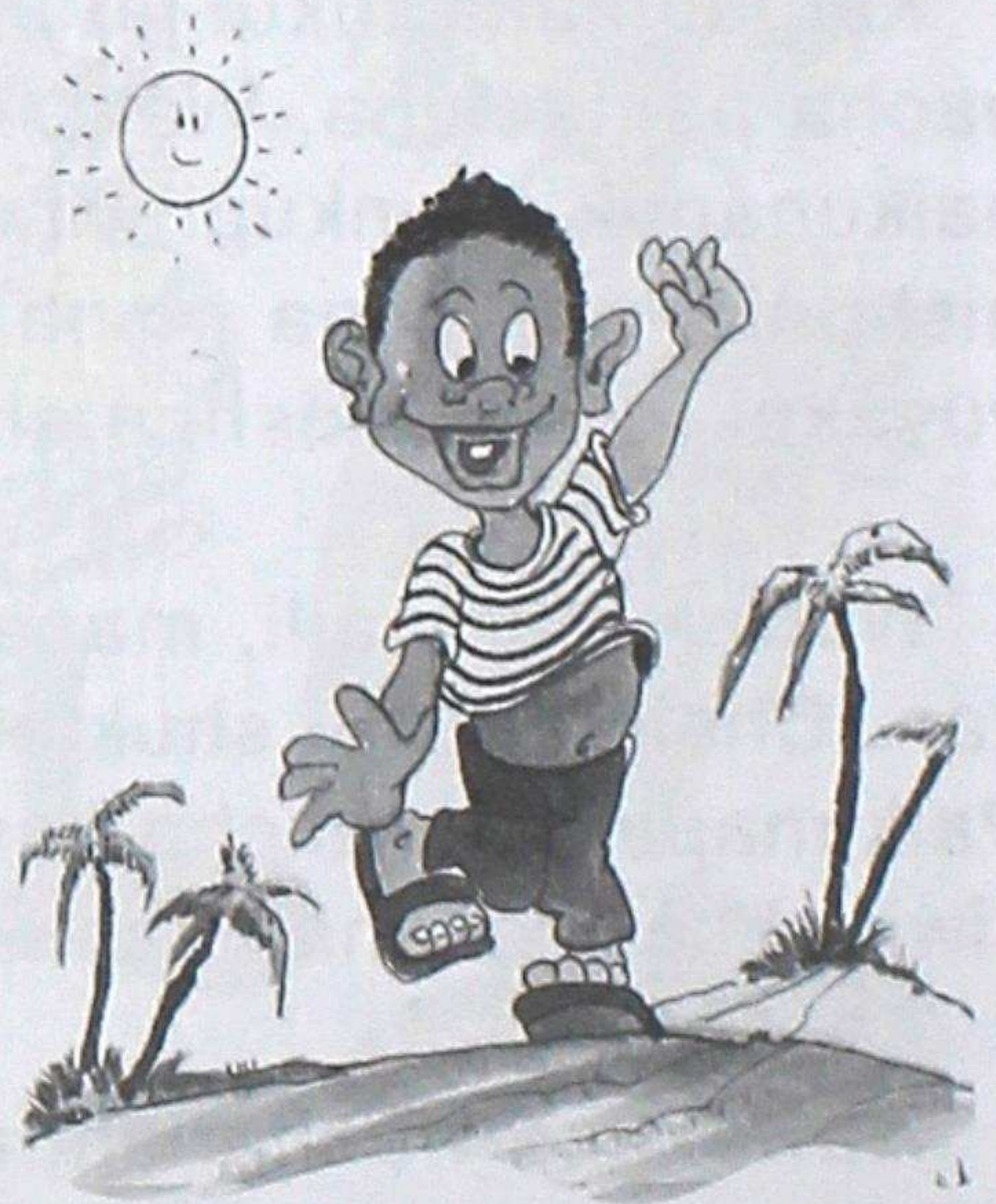
Suki, Maywapak wawami karka. Paika 8 huatayukmi
karka. Suki paipak mashikunantin riksirishkataka
kushikushpa, makikunapi waktashpami chaskirkakuna.

Runakunapak
aicha kara tullpuka
parchamantami chikan
kan. Mai llaktapi
kausakpi, ñaupa
taitakuna mai llaktapi
kausashkapimi tiyan.

Afrika llaktapika
pampa allpakunami
kan. Chaimantami inti

rupaipash achka sinchi kan.

Runakunapak ukun karata achka
rupaimanta jarkarinkapakmi milalina shuti tullputa
churan. Chaimi aicha karataka yana tukllputa ruran.

Chiri parcha mamallaktakunapi inti rupaika sanpallami kan. Chaipi runa aicha karaka yurakmi tukun. Ukunka inti rupaimanta mana mitsarina tukunchu.

Ujinata mana yachak wawakunaka, shuctak shimi rimak, shuctak rurai amañaiyuk wawakunawan jawallami mashiyarishpa, pukllankuna.

RURAI

Tukuri
pachapika shuk
warmi wawami
kashna nirka:

Sukika paipak
mashikunawanmi
jatun taitapak
yuyaiwan
yanapanata

yuyarkakuna. Chai yuyaika
mana ujinata rikuchimi karka.

Kallaripi paikunaka lcuatur llaktapi kausak runakuna-
pak shutikuna, kikin churarinakunatami tariparkakuna.

Kipaka chikan chikan huatayuk 10 wawakunami cha-
yarkuna. Chai tutaka waira illak, junta killawanmi karka.

Jatun taitapak wasipika achka achik churashkami
karka. Shuktak wawakuna, llakta taita mamakunapash
juntami karka.

Kichwa wawami kani

A'i wawami kani

Shuar wawami kani

Wuao wawami kani

Awa wawami kani

Tsachi wawami kani

Chachi wawami kani

Pain wawami kani

**Hispanu wawakuna
kanchik**

Ñuka mashikunawanka shuk rikuchitami charinchik.
Ñukanchik wallpashkatami takicrinchik.

Ah aah,
Pankalla wairami
karanta kuyakun
panpa sisakunata
kushi taquinkapak
shunkuta kuyuchin.

Ah aah pankalla waira
ñuka takiwan purin.

Ah aah,
sisakunapak wawa
allpa panpa
kunuklla causaipi
achik tullpukuna
shullapi llipiakun

Ah aah, pankalla waira
ñuka takiwan purin.

Chaipi kakkunaka kushikushpami makita waktarkakuna.
Wawakunatapash ashtawan takichunmi mañarkakuna.

Aillu

killkakri

kikinkai

yachai

Ishkai niki

ARAWILLKA:

MAYWA

Yachai wasipak willaikunata manarak mashkkrishpami Maywaka paipak taitawan rimanakurka. Taitaka tauka kunaikunatami kurka.

- Maywa taita mamakunawanmi rimakrinki. Paikuna kan tapukpika manchankakuna, **tukinkakunami**. Kaita yuyari: wawakunaka kamachikunahuan yanapashka jaiñikunayukkunami kan. Taita mamakuna mana yachakpipash kuyajamupanami kan.

Tukui wawakunami taita mamata riksina kan. Paikunawan kausana, ishkantin kamashka, amachashkami kana.

Kanpak tapuikunaka mana willaikunata mashkanallachu kanka. Ashtawanpash taita mamakunaman wawakunapak jaiñikunata riksichinami kanki. Kamachikunapi wawakunapak jaiñikuna imashina kashkata yachachinki.

- Maywapak taitaka kashnapashmi nirka: Taita mamakunamanka wawakunata yachaikunapi churachun mañanki. Yachai wasikunapipash paikunapak rimai, amañaikunata allikachichun mañachun ninki.

Wawakunaka alli yachai, alli yachachikkuna, alli kamukuna charina jaiñiyukmi kan.

- Aillukuna, runakuna pantari, chuyalli illai, chikikui, wiwakuna yurakunata wakllichika mana ñukanchik amañaikunachu kan. Chai mana allikaikunaka wawakunatami wanachin. Minchakunapika runakuna llaktakunatami wakllichin. Chaitapash yachachinki nirka:
- Maywaka allimi taitaku nirka. Chai tutamantallatakmi kuchulla llaktakunata purinamanllukshishpa rirka.

Maywaka 5 llaktakunamanmi chayarka. Chai llaktaku-
napika chikan chikan rimainakuikunatami chaskirka.

Pichka punchakuna kipami llakta taita mamakuna
uyachun tantachinata usharka. Chaipimi wawakuna
yachai wasiman richun ari nirkakuna. Shinallatak
wawakunapak taitakunapak willaikunata
killkachun ñami sakirkakuna.

Tantanakuika Duminku puncha tukui chishimi
unaiyarka. Maywaka shaikushkami karka. Chai tanta-
nakuipika taitamamakunaman wawakuna yachaiman
rina kashka kamachikunata
killkatishpa
uyachirka

Maywaka chai llaktakunapi 3 punchakunatami kainarka.
Sapan wawakunapak willaikunata juntachishpami killkarka.

Shinapash, taita mama mana chaipi kakpi, wawakuna
willaikunata mana yachakpi llankaita mana tukuchirkachu.

Tukuripika tukuikunami Maywata yupaicharkakuna.
Maywa paipak llaktaman tikrashpaka, shuktak
llaktakunapi llankashkata tukuikunamanmi willarka.

- Paipak taitaka, kanpak wasipi aillukunawan
samarikri, willaikunataka 2 puncha kipa
rikushunllami nirka.

Maywapak llakta runakunaka kushiyashkakunami
karka. Paikunaka kuchu llakta wawakunata yachanaman
kachashun nishkamantami kushikurkakuna. Mushuk
yachai wasimanka 70 wawakunami yaikuna tukurka.

Ishkai puncha kipa Maywa paipak taitawanka
mañaita killkankapakmi tiyarirkakuna. Maywa
japishka willaikunawanmi wawakunapak
shuti, watakunata killkarkakuna.

**Tukui wawakuna ima pacha
wacharishkata yachachun
killkachinami kan. Paipak, taita
mamapak shutikunata, mai kitipi,
llaktapi wacharishkatami churachina.**

**Wawakunapak kai jaiñitaka taita
mamakunami paktachina.**

- Ari taitaku tukui willaikunata paktachinkapak
tikrashami. Wawakunapak wachari willai pankata
surkuchun mañanamanmi risha nirka.

Maywapak taitaka willaikuna illanrakmi nirka.

Maywa taitantinka ashkata llankashpami mañaita juntachirkakuna. Runa tikrana ishkai puncha illakpimi ña charikurkakuna.

Chai runaka Pedro Tinkinu shutimi kashka karka. Pai chayashpami yachai wasipak shuyuta kurka, mañai pankatapash apashpami rirka.

- Maywaka, taita yachaiwasi shuyuta rikupai nishpami kaparirka. Mana allichu allichinami kanchik. **Tukukwasika** mutsurishkakunallatami kunka. Taitamamakunami shayachina kanka nirka.
- Taitaku kai yachai wasi shuyumi sumak kan. Rikupai nishpami shuk jatun **tsirpa** pillushkata rikuchirka.
- Allpaka ñami shuyakun. Ñukami **jachi** Durila sakishka allpata kukrini. Chai allpami kuchullapi 2.000 tatkikunami kan.

Maywaka llakta taita mamakuna, wawakunawanmi tantanakurka. Chaipimi allpata kunata willarka. Yachai wasi shuyutapashmi rikuchirka. Tukuikunami kushikurkakuna.

Sukipak masi wawakunami ashtahuan kushiyarirkakuna. Paikunami allpa muyuntinpi yurakunata tarpunata nirkakuna. Shinallatak Maywa shuyushka muyapi uchilla yurakunatami tarpushun nirkakuna.

Pedro Tinquinuka killa kipami tikrarka. Chaipimi mañaita ari nishka, yachai wasi shayachinapak imallata kuna kashka killkata apamurka.

Tukui llakta taitamamakunaka yachaiwasi ruraipak allichirinkapakmi tantanakurkakuna. Wasitaka Maywa shuyushkata katishpami rurashun munarkakuna. Maywaka unai pacha ñaupamantami shuyushpa charikurka.

Wakin taitakunaka allpata allichinapi, shuktakkunaka saiwakunata churanapimi minkarirkakuna. Jatunlla wawakunaka llakta yura mallkikunatami allichishun nirkakuna.

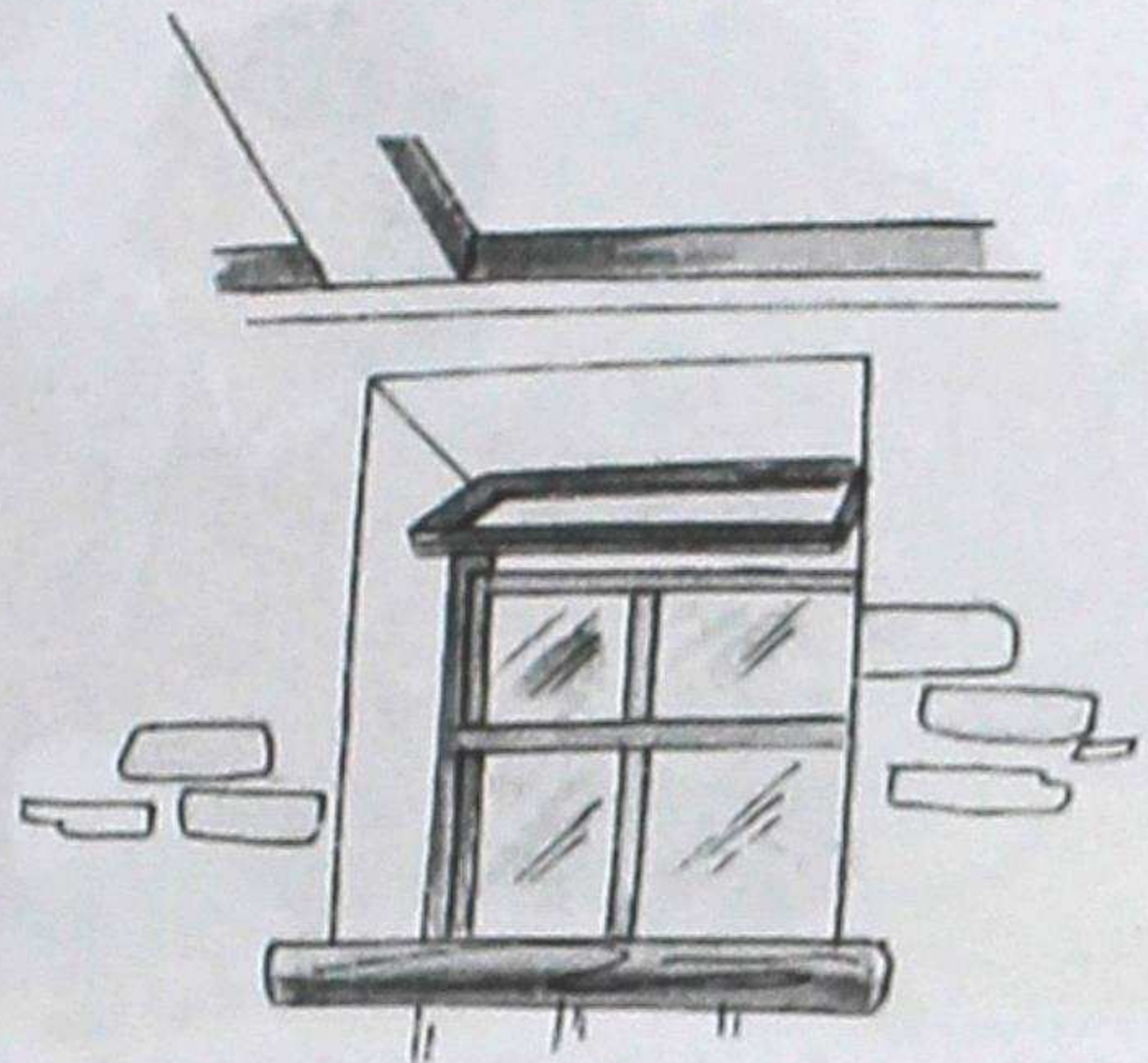
Yurakuna, kiwakunataka saiwamanta chunkatupu karumanmi tarpunata yuyarirkakuna. Chaipakka taitamakunami jutkunapi, wanuta allichinapi sakirirkakuna. Yachai wasika allimantami tukurishpa katirka.

Tukuikunami kushikurkakuna. Wasika sumak, kunuk, waira yaikunmi tukurka. Ishpana ukukunapash chuyalla, tuku kishpikunapash mapa illak, sumak tullpukunawan llunchishka, muyakunapipash sisakuna junta, ñankunapash rumiwan, pukllana kuskakunapash allpa jankan illakmi sakirirka.

Jurkai kipami wasipak mutsurishkakuna chayarka.
Taita mamakunaka Maywawan yanaparishpami yachaiwa-
sitaka jurkai tukuri 16 punchakunapi shayachirkakuna.

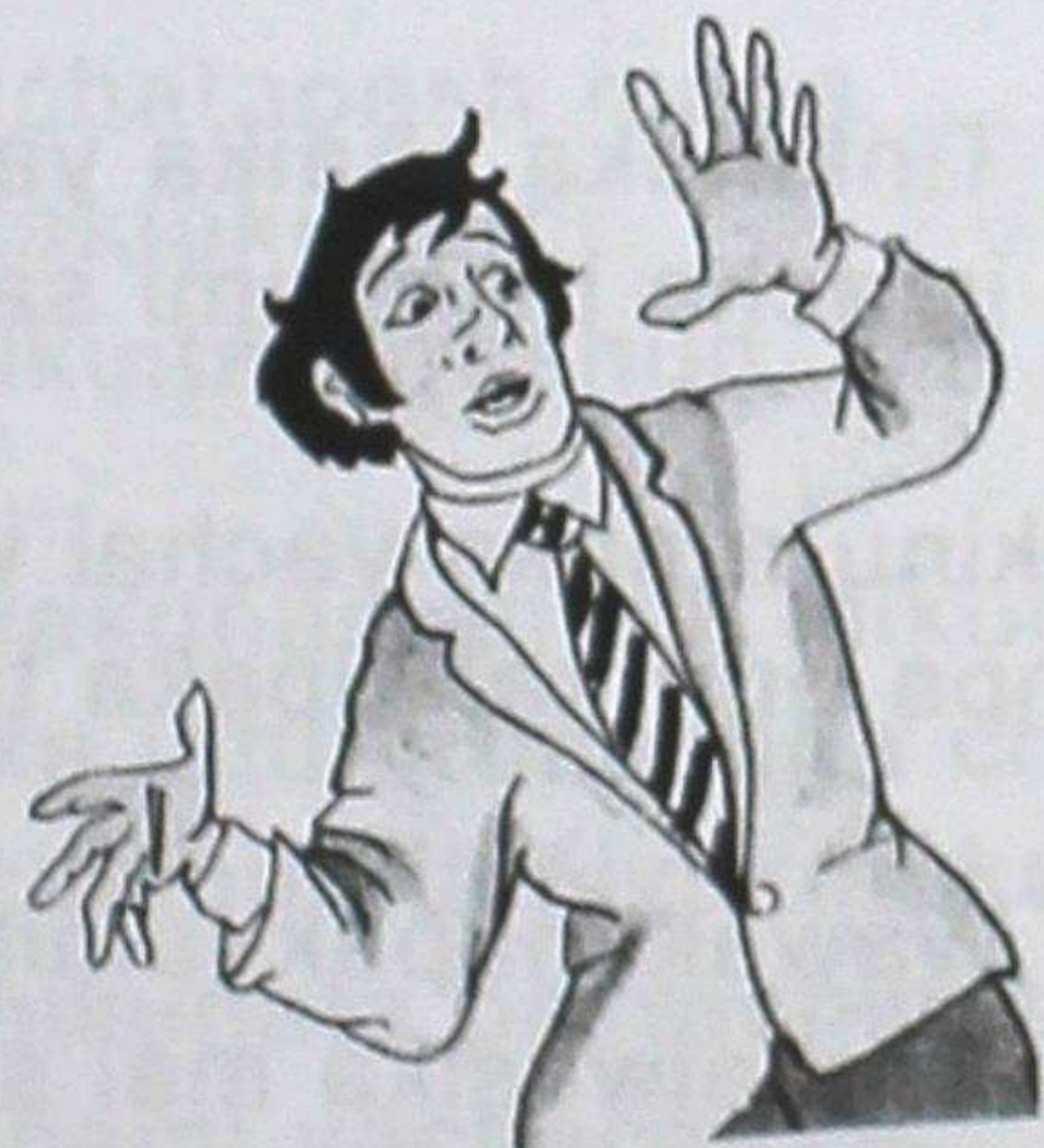
Ashtahuan alliyachishpami rurarkakuna. Jatapika
zink jahuapi ukshatami ishkai kutin sirarkakuna.
Chaitaka tamia pacha ama chilinyachunmi rurarkakuna.
Tukukunata chiri waira ama yaikuchunka turuwanmi
churarkakuna. Patakunatapash turuwanmi Ilunchirkakuna.
Chai jawapimi rumikutawan pakarkakuna. Sumakyachunka
yurakwanmi tullpurkakuna.

Sapa
ukukunapi
mi samai
yaikuchun,
llukshichun
uchilla tukuta
churarkakuna.

Tinkinuka yachaiwasi shayachi pachami unkurka.
Chaimantami mana rikurayai usharka. 5 killa washa
chayashpa, yachaiwasi shuktak sami kashkata
rikushpaka, yapata mancharishpami rimarirka.

- Imatatak
rurarkankichik.
Kallari shuyuta
katishpami
rurana karka
nishpami umata
aspirishpa
kaparirka.

Tukui llakta taita mamakunaka yachachinakushpami shuyakurkakuna. Tinkinu chayakpika kashnami nirkakuna:

- Wawakunapak kikincai jaiñita, alli yachaiyuk kanata riksichik kamachillatami paktachirkanchik. Ashtawanpash paikunaka kushiyarinkakuna, kasilla, kunukllami yachankakuna.

Kipaka shuk taitami kashna nirka:

- Kai yachai wasitaka Maywami pushachun munanchik. Shuk yachachika jatun taitallatakmi kachun ninchik. Paipak pankakunapash kaipimi nishpa rikuchirka.
- Tinkinuka chaika yallimi... usharinkachu imacha nishpami sakirirka.

Tinkinu runaka yachai wasi uku, kanchatami rikushpa purirka. kipaka tukuikunamanmi kashna nirka:

- Wawakunapak jaiñita riksinimi. Yachaiwasika mai sumak, sapan ukukuna alli raquishkami kan. Tukuikunanta kushikupaichik nirka.

Ishkai jurkai washami tukuikuna tantanakushpa wasi paskai raimi ruranata yuyarirkakuna. Maywa imalla yuyashkatami paktachishun nirkakuna.

Raimi ñaupamanrakmi Maywaka tukui taita mamakunata tantachishpa wawakunapak jaiñikunamanta rimarka. Yanapak taitakuna kachun, alli ruraikunata paktachishpa wawakunaman yachachichun, kuyana munaihuan rimashpa pushachun nishpami yachachirka.

Jayak yakuta upiakpi ñutkuta imashina waklichikta, wawakuna taitakuna machashkata rikushpa llakiyarishkatami rimarka.

- Chaimanta nirka -ñukanchik raimipika chuya asua-llatami upiashun. Mana jayak yakullatachu shita-shun. Yanka mishki yakukuna, mishkicunatapash mana rantishunchu. Imamanta ñami nikrini nirka.
- Shuk mamapash ari, salchichatapash mana mikushunchu nirka. Ñuka llaktakunami kinuawan alli allichishka mikuita rurashun.
- Maywaka, taitakunami wawakunaman alli mikui-kunata karana. Wawakunaka jatun runakuna chikan tauka mikunata yachachichun jaiñiyukmi kan. Mikukui pachapash alli ruraikunata paktachinatami yachanata charinkuna nishpami yachachirka

Wawakunapak jaiñikunamanta

ISHKAI NIKI YUYASHAI

**Wawakunaka shutiyuk, kausana,
llaktayuk kana jaiñiyukmi kan.**

**Chaipakka taitakunami
wawakuna maipi wacharishka
llakta shutitantaipi killkachina.**

Taita mamakunataka wawakunata shutitantaipi killkachichunmi kamachikuna kachan. Killkachikpimi **llaktairuna** kanka. Chaipimi paikunapak jaiñikunata mañai ushankuna. Llaktairunakunapak jaiñikunaka kanakaikunatami mañan.

Wawakunapak jaiñitaka jatun runakuna paktachishpa yanapanata mana kunkanachu. Wawakunaka 18 watakunata paktachina kamanmi manarak paikunallatyak paktachi ushankuna.

RURAI

Maywa
chayashka
shuk llaktapika
“Shuti illak”
nishka wawami
tiyarka.

Maywaka chaitami paipak llakta wawakunaman willarka. Suki paipak mashicunatin chai wawata rikukrishpa yanapanatami yuyarirkakuna. Jurkai tukurin punchami chai llaktaman rirkakuna. "Shuti illak" wawawan tupashpaka pukllarkakuna, mikurkakuna, purirkakuna. Chaipimi iñicharita churai paktarkakuna.

Chishi ñami rikrinchik nikpi chai wawaka llakirishkami sakirirka. Chaipi Sukika kashnami nirka:

- Aillu illak, shutki illak kausak wawaka mana allichu. Kanpak taitami wachari pacha shutitantaipi killkachina karka. Kunanka kanmi shuk shutika akllana jaiñiyuk kanki. Kan chaita munashpaka ñukanchikwan jaku yanapashunmi nirka.

Wawaka Sukiwan, mashikunawan tikrashpami Maywawan kausakrirka. Chaipi wawaka allimantami Maywaman willashpa katirka. Paipak mamaka wachari pachami wañurka. Taitaka sukta watata paktachi pachami shitashpa rirka. Paiwanmi kausasha nirkani. Shinapash paimi ñukata mana munarka nirka.

Maywa uyashpa, chaimanta wawa wana-kukta rikushpaka, taitata riksinamanmi rirka.

Taitaka llakirishkami karka. Paipak wawawan kausana munaiwanmi tiyakurka.

Wawaka,

Mallku Ishkan Kucha Maillan
shutimi karka.

Wawakunapak

wallpai

WAWAKUNA MISHANAKUI

Shuk kutin purinaman rishpa Maywaka,
mishanakuita yarawiwasi rurakushkatami yacharka.

Mishanakui tiksihuan Maywaka llaktapi tukui killkanata
yachak wawakunatami mishanakuipak killkarichun kayarka.
Chaipimi mishanakui imashina kashkata huillarka. Paikuna-
pak llankaikunata killa washa chayachichunmi mañarka.

Killa kipami Maywaka ashtawan sumak llankaikunata
yarawiwasi man aparka. Shuk chaupi punchami Maywaka
wayakapi churashkata mishanakuipi imashina sakirishkata
willaita chaskirka. Mishanakui llankaikunaka kashnami
sakirishka karka:

ARAHUI

KILLA

*Ñuka puñukukpi
tutakuna yallin
muskuitami kuyan.*

*Shuktak tutakunapika,
ñuka ñawita wichkachin
ñuka tukuta achikchin..*

Tutayamui killa
ñuka munarichun
muyuimi tukunki

Ankas tutapak
yurak killapi
atuk aullakun

Killa, kiwakunata
kamanki Yakuta wairata
kuyuchinki.

Killa, sanku puyupi
mitikunki pakalla cuillurpi
yaikunki.

Puna llakta urkukunapak
killa ñuka muskuita
chapanki.

TAMA

Kan urmakpi riKui
munani yura pankata
sisata kuyaiwan
armachinki. Kan
kausana puyupi
kanpak nuna illapa
tukukpi mancharini.

JUNTA KILLA

Ahuu... ahuu...

*Urkukunapi
atukkuna aullan.*

*Killayuk tutapi
misikuna maullan
allkukuna kuyurishpa
latran.*

*Killayuk tutakunaka
arawi tutakunami
kasilla tutakuna
puyu illai, waira illai.*

*Puñukuk wawakunapak
muskui tutakunami
jatun taitakunapak
rikchak muskui tutami.*

*Kullki illapa
tutakunami kan.
Mamakucha yakuta
sinchi kuyuchik kan.*

*Chalwakuna mamakucha
muyuk karu jatunwanpumanta
kushpana tutami kan.
Kuillur tutakuna
kasilla tutakunami kan.*

UCHILLA ARAWILLKAKUNA

NUKAL

Ñuka wasimanta kaspichakaman rin ñanpika, tauka yurakunami tiyan. Chai yurakunaka wakrakuna chishi kinchaman tikrakukpimi llantuchinkuna.

Ñuka munashka jatun yuraka nukal yurami kan. Jatun, mallkisapa, jatun runpakuna junta yurami kan. Runpa jawaka wailla pakikpika yanami rikurin.

Nukalka kai llaktapi wiñak yurami kan. Awashkakunata tullpuna yana tullpuyukmi kan. Chakishka sinchi kapuwan mamakunaka mishkiwan ñuñuwan mikuitami rurankuna.

RASU

Puna llaktakunapi rasuka jatun urkukunallapimi punchanta urman. Ñuka llakta Chinpurazu urku yaurakllata wasimantami rikuni. Llakta runakuna, wiwakuna, yurakunami yurakta rikunkuna. Chai urku razu chiritaka tukuikunami yarinkuna. Chinpurazu urkuka tukui urkunata yalli aksimi kan.

Aillukuna

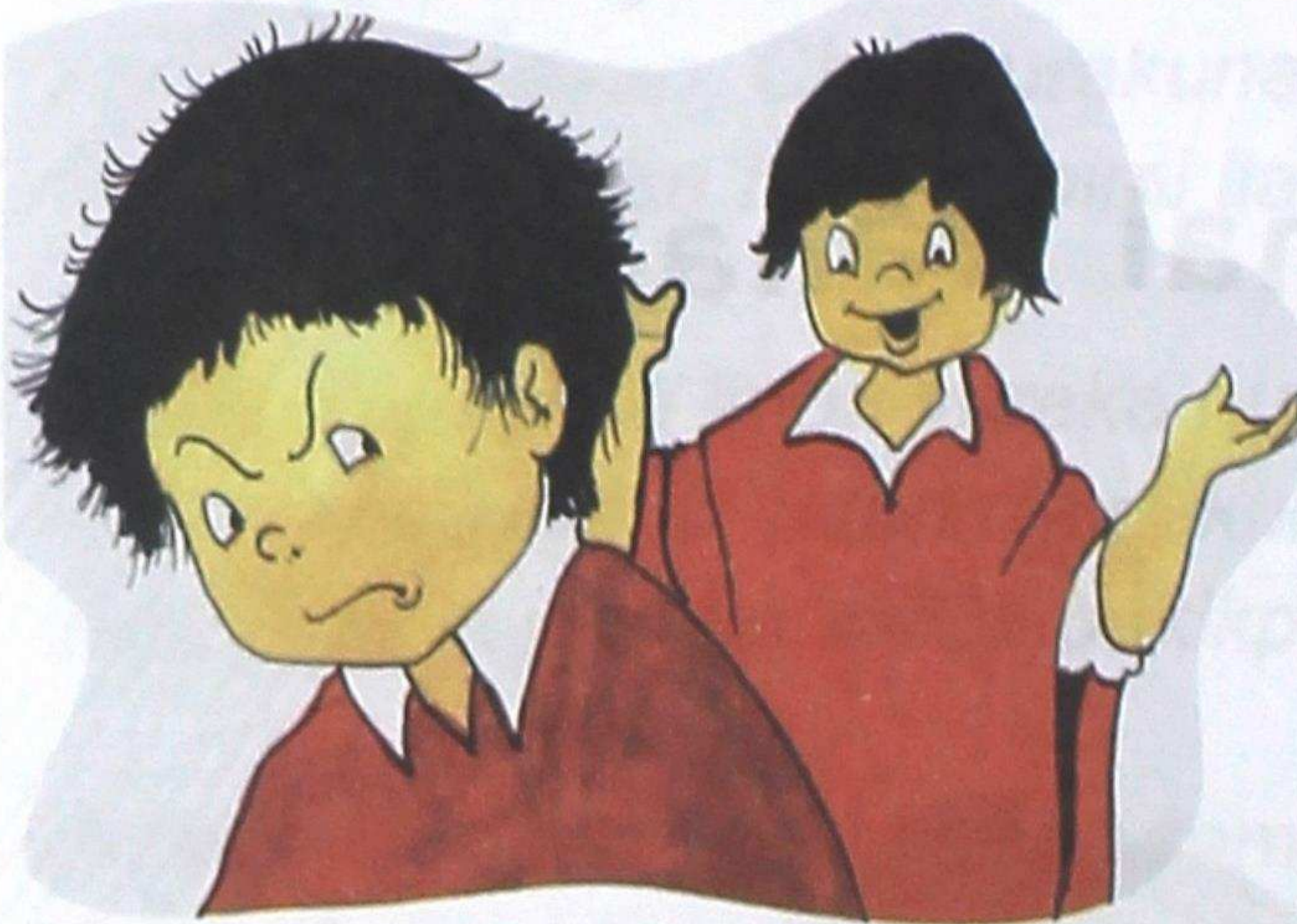
shuktak kunapash

umai wanachi

ARAWILLKA:

MALLKU

Mallku 8 wata-
yuk wawami kar-
ka. Paipak taita
mamaka shuktak
llaktaman purikku-
nami karka. Mall-
kuka shuk kuyak
kamak jachiwanmi
kausarka.

Yachai wasipi
shuk tantaripi wan
kurishkami karka.
Chai tantaritaka
Luis shuti jatun
wamprami pushak
karka. Chai wam-
prataka "Illapa"
nirkkunami karka.

Mallkupak yachachikkunaka chai watayuk huahuakuna
taitakunamanta rakirinata mutsushkatami ña yacharkaku-
na. Chaimantami tantarishpa paikunalla imatapash rurai
ushashkata ricuchinkuna. Shinapash paikunaka, jatunkuna
paikunawan rurashkakunatami paktachishun munankuna.

Chaimantami Mallkupak kuatayuk wawakunaka,
imata mana rurashun ninkuna, wasimanta llukshishpa
rishun munankuna. Paikunapak wauki, panikunawanpash
ña mana pukllashun munankunachu.

Mallkupak jachika shukka chunka pichka, shukka ishikai chunka huatayuk churikunayukmi karka. Chaimi Mallkuta alli pushankapak yachak karka. Jachika pi "Illapa" kaska, maimanta kashkata mana yacharkachu. Shuk puncha Mallkuka kashna nirka:

- Jachi ñuka mashikunawanmi urkuta purinaman rini. Mana utka chayamukpika ama llakirinki.

Chaimataka sábedo puncha tutamantami llukshirka. Mallkuka shuktak jurkaikama mana chayarkachu. Jachika mancharishkami chapakunaman willarka. Chapakunaka Illpata ñami mashkakurkakuna.

Illapaka wawakunata urkuman jaku nishpa umashpami jatun llaktaman pusharka. Chaipimi shuktak millai wamprakunahuan tantanakunaman rirka. Umankapakka asha kullkitami kurka. Chaimantami jatun llakta riksina man pusharka. Kipaka mikunaman, chishitaka

paipak mashikuna
mitikuna
kuskamanmi
pusharka.

Mallku,
mashikunaka
millai tantaritaka
mana
riksirkakunachu.
Millai wamraku-
nata chapakuna
mashkakush-
kataka mana
yacharkakunachu.

Shuk wailankaman yaikushpa llapaka kashna nirka :

- Chusku yurak kaspikunata apamuni. Chaikunahuanmi kushikushun. Kipaka llankanatami yachachishun. Shuk "tsunkai", asha "yakuta" kuichik.
- Mallkuka ima tucunki ñukanchika tsunkana, upianata mana yachanchikchu nishpami piñarirka.
- Kutin "llapaka Kaipimi yachakrinkichic upakuna, kaimanta mana llukshinkichikchu nishpa kaparirka.

Mallku mashikunantin llakipi kashkata ñami yarirkakuna. mariwanata tsunkachikpi, jayak yakuta upiachikpi mitsarin-kapakmi yachachinakurka. Ashtawanpash kaspiwanmi markarkakuna. Kimsa punllakunatami uma muyui, kuinanai, kichaiwan, mikui illak kainarkakuna. Irkiyashkakuna, wakin pika wañushka shinami karkakuna. Panpapi shitashka, makashka nanaiwan, tutakuna chiriwanmi tiyakurkakuna.

Millai wanprakunaka chusku punllapimi chinkarirkakuna. Paikunataka watashpami sakirkakuna. Asha pacha kipami kanchaman rimaikuna uyarirka.

Mallkimi tukui tukushpa yanapaita mañarka. Wailanka punkuta paskashpami chapakuna yaikurka. Paikunaka Mallkupak jachi willakpimi mashka-kushkakuna karka. Japishpami taitakunapakman pusharkakuna.

Mallku mashikunantin ñami wasiman tikrarkakuna.
Chai llaki yuyaiwanmi karka. Imalla tukushkatami
paikunapak taita mamaman willarkakuna.

Taitakunaka tantanakushpami llakta apukkunaman
willanata yuyarkakuna. Chai millai jatun runakunata
japishpa wanachichunmi nirkakuna. Millai
wamrakunaka shuk alliyai wasipi churashka
kachunmi mañashun yuyarkakuna.

Mallku mashikunantin millai runakuna imashina
uchilla wawakunata tsunkachishpa, upiachishpa
umaktami rikurkakuna. Chai kipami shuktakunata
shuwanaman, llakichinaman pusharkakuna.

“Illapa” millai runakunataka huichkashpami
churarkakuna. Chaikunaka shuakuna, millaiwikkuna,
wainayakkuna, mapayakkunami karka. Taitakuna
apukkunapakman chayakpi, minkashka runaka
patapi llutashka jatun killkaitami rikuchirka.

Kamachika wawakunatami *amachan*.
Wawakuna *sinchanpita* yanka ama
charichunmi jarkan. Pi chaikunaman
wawakunata apakta wanachinami kan.

Kamachika wawakunawan wainayakta,
chai yuyaikunaman apakta mana ninmi.

Taita mamakuna, wawakunata minkashkakunapash
kai mana allikaikunata willanami kan.

Wawakunapak jaiñikunamanta

KIMSA NIKI YUYASHAI

Mallkupak llakta taita mamakuna, yachachikkuna, aillullakta pushakkunami 4 wawakunata pakashkata rimanakunkapak tantanakurkakuna. Chai llakichimanta imashina wawakunata jarkanatami yuyarishun nirkakuna.

Shuk yachachik rimarishpami kashna nirka:

- Kaita ama kunkaichik. Wachari pachamanta 18 watakunatayuk tukunkakamami wawarak kan. Kamachipika chashnami nikun. Chaikamami imapipash **amaichan**.
- Shuk mamaka 12 watayuk wamrakunataka imashinatak kamashun, paikunallatakmi kamanakun nirka.
- Chashnami amañarishkanchik. Shinapash, wamrakuna jawalla umana kashkata ñami riksina kanchik. Kunan shina kullkiwan, sinchanpiwanmi umashpa katinkakuna.

Taitamamakunataka wawakunata alli kamachunmi kamachi mañan. Taita tukushpapash chai amañaitaka tukui pachapakmi chaskina. Churikuna ushushikuna jatunyashpa rikpipash paktachishpami katina.

Tukuikunami paikunapak yuyaita kurkakuna. Wakinka wawakunata wanachina, imata mana sakinata, wakin mamakunaka maiman mana kachanatami rimarkakuna.

Wakinka wasillapi charishun nirkakuna.
Shuktakunaka chulunllami sakirirkakuna. Umashka
wawakunamanta llakirishpa wikita ama shutuchinkapak
ñawita wichkashpami tiyakurkakuna.

Shinapash sawarishka kari, warmika pakashka
wawakunata pinkachishpami rimarkakuna.

- Asha punchakuna wichkarishkamanta achka rimana
kui kankichik... wamrakunaka kausaita yachanami,
ima tukushpami manchaita anchuchinkuna nirka...

Tauka mamakuna, wakin taitakunami ajarkakuna. Ima
nikushkata mana yachankichik nirkakunami.
Kipaka shuktak yachachikmi kashna nirka:

- Taita Mañu kankunaka wawakunata makashpami
chaita yuyankichik. Wawakunamanka yanta jatun
witukata, jatun puñu yakuta apachinkichik.

Mana
maillachishpa
charinkichik.
Wawaka
kaiman
chaiman,
chishi
tutamanta
wamrakuna,
llamakunata
pushashpami
purin.

Kankunapak wawakunaka shaikushka kashpami mana yachai ushankuna. Mana alli karankichik. Kankuna mana kuyakpi llakilla wawakunami kausan nirka.

- Chaika wawapak yuyai, ukunta **yarkishuaimi** kan. Kamachika chaita mana rurachun ninmi. Chashna rurak taita mamakunataka wanachinatami nin. Kankuna chaita mana sakikpika yachai wasimi willanka.

Chaipika runakunapura achka rimanakuimi tiyarka. Chaimi jatun pushak tukuita chulunyachishpa kashna nirka:

- Llakikunataka mana chashnachu allichina. Allimanta kashunchik. Kan Mañu shayari, kanpak wawakunamanta yachachik tapushkata kutichipai nirka.

- Ñuka wawakunataka sinchi kachun, llankanata yachashpa yanapachunmi yachachini nirka.

- Mana ima yachak! nishkami chaiman allilla uyarirka.

Yachachikka rimasha nishpami makita wichiyachirka. Pushakka rimapai nishpami sakirka.

- Taita mamakunawan tantarishpaka, wawakuna kuyai, ukun, yuyai kamaitami mutsunkuna nishpami willani. Chaitaka taitamamakuna kuchunmi yachachini.

Shinapash, mashna watayukta rikushpami kuna.
Taitakuna chai mutsuikunata mana kukpimi
wawakunaka mana alli wiñankuna.

Kai yuyaita kusha: kushi, alli, karaisapa,
alli ukun, alli shunku wawakunata
munashpaka kunanmi paikunamanta yuyarina.

Kan Mañu uyapai. Jamutani ninki, manamari imata
paktachisha ninki. Imamanta wawakunata mana
kuyanki. Yallimanami llankachinki nirka.

- Pushakka allimi nirka -ñukaka aillulakta rantimi kani.
Kunanka kai yuyaitami churakkrini. Yanapaichik:

Mañu warmintin wawakunata wanachinata
sakichun. Tukuipi yanapachun. Mana paktachikpika
wawakunata **nalliashkamanta**, wanachishkamanta,
yarkishushkamanta aillu llaktami
apukunaman willanka.

Kunanka imashinami
yachanchik ashata
yuyashunchik.

Mañu warmintinka
paikunapak yuyai,
munai alliyachun
mañapaichik.

Chaimantaka
kunanmanta
kallarishpa
wawakunawan
paktachishpa
katipankichik.

RURAI

Taitakunaka yachachikkunatami wawakuna
ama umai tukuchun yachachichun mañarkakuna.
Jatun llaktakunapi millai runakuna imashina umakta
rikuchishpami yachachichun nirkakuna.

Yachachikka tauka ruraiwan yachaikunata
allichishpami kancha panpapi rikuchinkapak pusharka.
Kallaripika karu llakta runa warmi wawaman mishkikunata
karashpa, pukllanakunata kushpa, taitakuna wasiman
pushanaman kachan nishpaumasha nikuktami rikuchirka.

Shinallatak,
chai wawa
mitsarikta,
kaparishpa,
kallpashpa
jatunkunaman
willakrikuntami
rikuchirkakuna.

Paipak taita mamaman, aillukunaman willakukta,
aillu kunaka chapakunaman, apukunaman willashpa,
umak millai runataka wichkachinaman kachakuntami
rikuchirkakuna. Kipa ruraika mishkikuna, mikuikuna,
sinchanpi katukkuna wawakunata shuashun
yuyakuntami rikuchirkakuna.

Shuktak yachaika runakuna wawakunata shuashpa,
karuta apashpa wainayakta rikuchimi karka.

Naushakkunata

yanapai

MISHANAKUI

Autachi
paipak
taitakunawan
katuipanpa-
man uriyai
punchaka,
urai llakta
patakunapi
killka
pankakuna
llutashkatami
rikurka.

Chai killkakunapika 5 killa washa uchilla **naushakuna-**
pura mishanakui tiyana cashkatami willakurka.

- "Naushak" imata nisha nin taitaku nishpami
Autachika tapurka.
- Naushakkunaka manarak wacharishpa, wacharishka
kipa unkui japishka, wakllirishka runakunami kan.
- Killkakunapika kallpashpa, yakupi wanpushpa misha
nakui kashkatami willakun. Aillu llakta naushakkuna
ta yachachi ushanchikchu nishpami Autachi tapurka
- Taitaka tauka watayukmi kanki. Kan tantachi nirka.

Mishanakui pushakunawan ñuka rimashpa yanapasha.
Kai llakta naushakunata janpiyachak rikuchunmi kayana.
Paimi mishanakuiman rina mana ri ushanata rikunka.
Aillu llakta runakunatapash ima mutsurishkakunata
yanapachun mañanami nirka.

Autachika chulunlla, yuyariwanmi wasiman tikrarka.
Maikanlla naushak wawakuna kashkatami yuyailapi
mashkakurka. Wakin naushak wawakunaka yachai wasi-
manmi purikurkakuna. Autachipak mashikunami shuctak
naushakuna wasikunapi pakalla kausashkata willarkakuna.

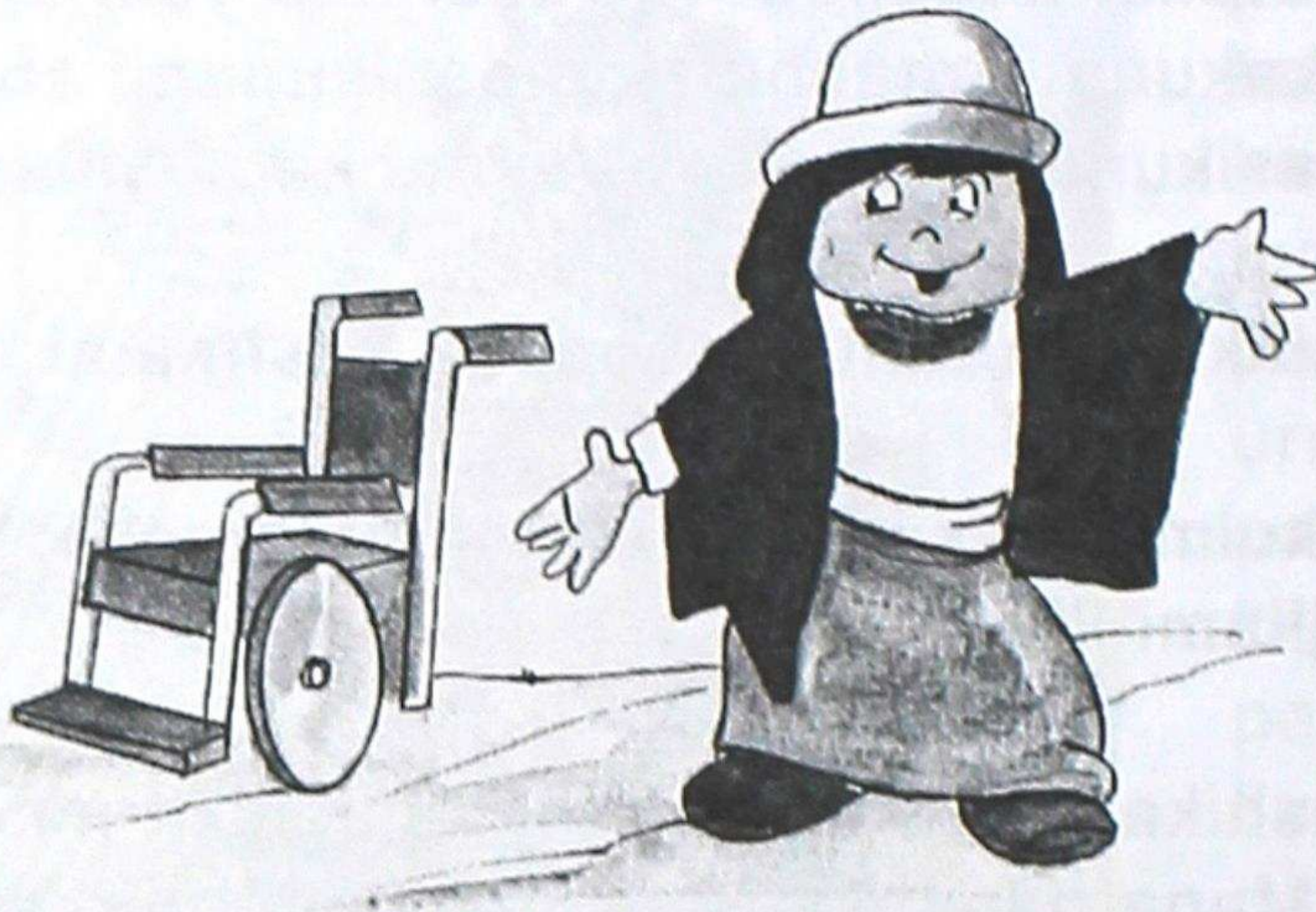
Autachi mashikunata tantachishpaka kashnami nirka:

- Mishanakuiman jakuchik. Utkanami kanchik 5
killakunallami illan.
- Shuk mashika, Imashinatak ñukanchikka mishana-
kushun. Mana naushakuna kanchikchu nirka.
- Karai !.. aillu llakta naushak wawakunatami nikuni
nirkami Autachika.

- Ari, ari paikunamanmi kai
yuyaita kuna nirkakuna.
- Rikushun. Yachai
wasipi **suchunkuiyuk**
3 wawaku na tiyan.
Paikunaka **apiuntawa**
kallpaipimi mishanakui
ushan. 15, 16 watayuk
2 suchu wamraku
napash kikupi sikash-
pami shamunkuna.

- Autachika ari ishkai wamrakunapakka 2 apiuntawatami mashkana. Ñuka taitatami pushakunawan maipi apiuntawakunata mañachun minkakrini nirka.
- Mashika achka kullkimi kanka nirka.
- Shuktak wawaka maipi aillu llaktaman kunmanchari nirkami.

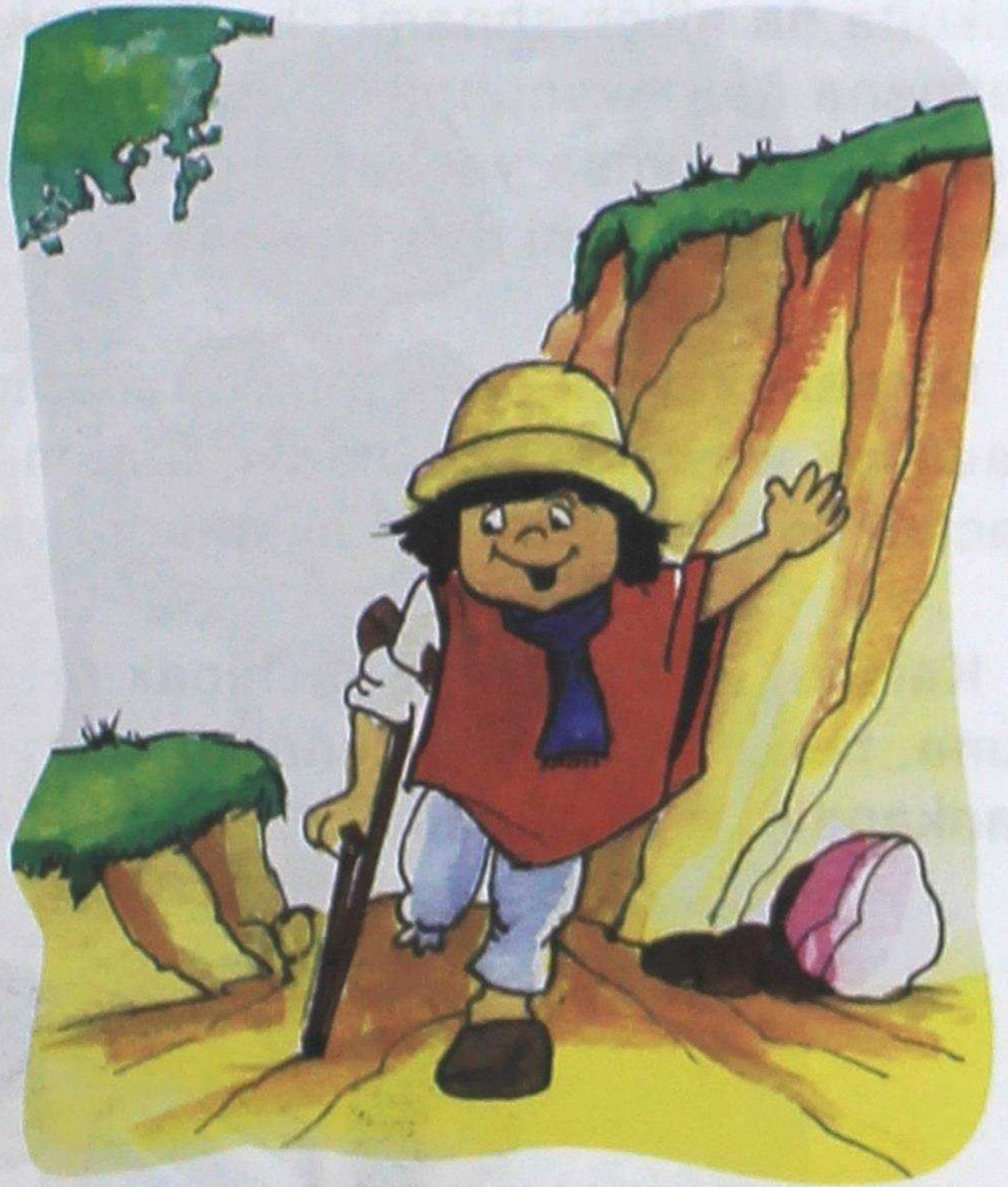

- Shuk warmi wawaka ñukaka ishkai mana rimak wawakunatami riksini. Yachai wasiman mana rinchu. Yakupika chalwa shinami wanpunkuna nirka
- Ñami! ñami wawakuna, wamrakunata charinchik. Kunanka tantachishpami mishanakuimanta rimanakuna kanchik, nishpami wawakunaka kushikurkakuna.
- Autachika taitakunatinmi kayana. Mana alli kanka yuyashpa mana kachanman nirka.
- Ari... yachaikuna pushakta kayachun minkashunchik nirkakunami.

Naushak wawakunawan, taitakunawan, pushakunawan
rimanakushka kipaka, ñami mishanakuiman rinkapak
sakirirkakuna. Chaipakka wawakuna mishanakuipak
yachachikunawanmi kallarirkakuna.

Autachi, paipak mashi wawakuna, jatun runakunapash
naushak wawakuna yanapanataka mana sakirkakunachu.
Pushakunapash ishkai apiuntawatami apukkunata mañar-
kakuna. Chaikunataka ishkai killapi ñami kacharkakuna.

Tauka
mamakunami
naushak
wawakuna
sinchiyachun
mikuikunawan
yanaparkakuna.
Shinallatak,
wamrakunaka
mishanakui
punchapi
churarina-
kunawanmi
yanaparkakuna.

Punchakunaka yallikpi naushak wawakunaka
kushikui, mishanakui munaiwanmi yarirkakuna.

Aillu llaktapak mishana yuyaimi karkakuna.
Chaimantami atirishkakuna yarirka. Autachi paipak
mashikunatinka kuyaiwan, tukui sunkuwanmi yachachish-
pa katirkakuna. Tukui punchami kashna nirkakuna:

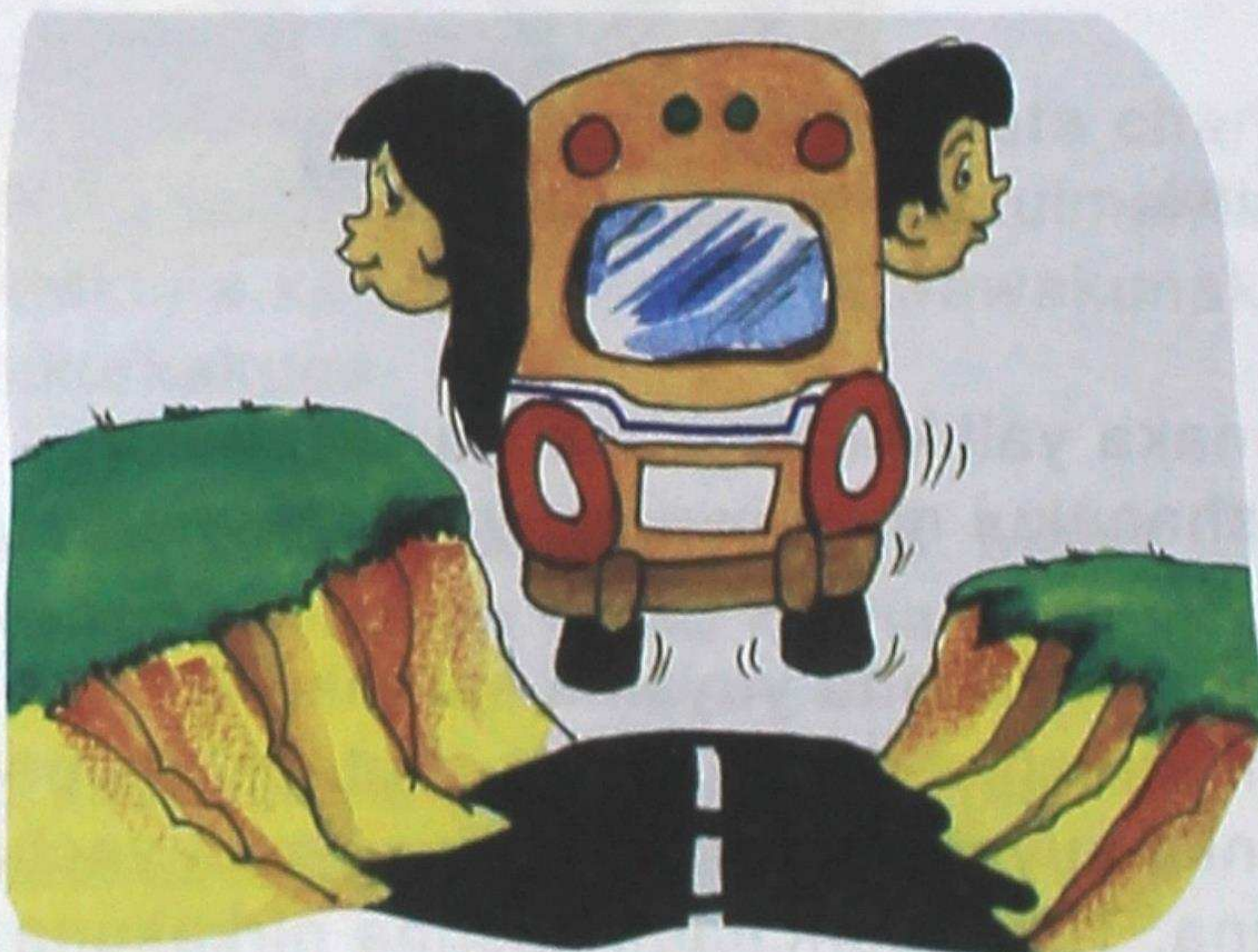
- Mishakrinkichikmi. Shina kashpaka jichurinataka ña ama yuyaichikchu...

Autachika yachai pushaktami mishanakuipak naushak wawakunata killkachichun mañarka. Chaipaka sapanpak tukui willaikuna, shutikunatami kacharka. Shinallatak, apiuntawa kallpai, wanpui mishanakuikuna ima pacha kashkata alli yachamunchunmi kacharka.

Mishanakuita pushakkunaka achkatami llankarkakuna. Tukuita ña allichishpami charikurkakuna. Apiuntawa kallpana ñan, wanpuna 30 tatkiyuk kucha, mishanakuk wawakuna, kimsa yachachikuna, kausana wasikunatapashmi rurarkakuna.

Mishanakuipak shuk pucha illapirakmi kanchis naushak wawakuna, Autachi, taitamamamanta shuk, yachai pushaktin jatun llaktaman rirkakuna.

Kaishuk punchami Autachipak mashikuna tauka wawakuna, tauka jatun runakunantin mishanakukkunata yanapankapak katirkakuna.

Taita mamakuna, pushakunaka mishanakukkuna, yachachikkunaman mishanakuimanta tikrakpi karaita ruranatami yuyarirkakuna.

Aillu llaktapi sakirik runakunaka wasita allichishpa, miku nata yanushpa, **yarawita** allichishpami shuyakurkakuna. Chusku pucha chaupi punchami mishanakukkuna kushikuna chayamurka. Tukuipimi mishashkakuna karka.

Mishak wawakunaka aillu llakta wasimanmi yaikurkakuna. Jatun pushakpakman kuchuyashpami mishashka **antanchaukunata** rikuchirkakuna.

Antanchakuna shuktak **atuirunanchakunantin** aillu llakta wasipimi wakichishka sakirirka. Shuktak wawakuna mishashka atuirunachakunahuan tantallami tukui pacha yuyarinkapak sakirirka.

Kikinpak, aillupak

tanikuna

Shuk niki

ARAWILLKA:

UNKUI RIKURI

Janpiwasi-
pimi kimsa
uchilla
wawakunapak
mama
wañurka.

Chaimatami
aillu llakta
tukui
aillukuna
llakirishkakuna
karka.

Shuk punchami Kunya rupak unkuiwan,
rikra uku, chankakuna punkishka pakarirka.

Aillukunaka janpinata mana usharkakunachu.
Wañunata manchashpa janpiwasimanmi aparkakuna.
Chaipimi peste bubónica unkui caskata riksirkakuna.
Janpiyachakkuna aillukunata kayashpami kashna
nirkakuna.

- 1.- Kai unkuika shuktakman katin, wañuchinllami.
- 2.- Ukuchakunami chai unkui **kausaiñukunata** katichin.

- 3.- Kunyapak wasita aillu llakta shuktak wasikunatapash miyuichina. Chashnami unkuita ama jicharichun jarkai ushankichik. Janpiyachakkunatami kachakrinchik. Kankunaka wasikunata pichana, ukucha tazin-kunata anchuchina, ukucha jutkukunata killpana, pikikuna wañuchun kuikunata armachinami kankichik.
- 4.- Murukunataka alli killpashpami wakichina. Ima wiwakuna ama yaikuchunmi rikuriana.
- 5.- Mapa kupakunataka panpanami kan. Mana kashpaka wanu tukuchun iskuwan, uchupawanmi quillpana.
- 6.- Atallpakunaman, kuchikunamanka mana panpapi shitashpa karanachu. Tutakuna ukuchakuna llukshishpami mikunkuna. Mikuna kuskakunapimi mapa illakta karana kankichik.
- 7.- **Chuyalli** illakpimi ima unkuikunapash chayamun. Kankunami wasikunata mapa illakta charinata kunkashkankichik.

Chaimi kai
unkui yaiku
mushka.

Ukuchakuna
mapasapa
wiwa kash-
kata, kupaku
namanta
mikuk kash-
kata amatak
kunkapaichik.

8.- Unkui mana anchukpika janpishpami katishun. Ima llaki tiyakpipash kamachipi nishka shina uchilla wawakuna, rukukunatarakmi janpina. Kipami llaktapi kausan tukui karikuna warmikunata janpina tukunka.

**Pachamama waklliripi, unkuikunapi,
ima shuktak llakikunapipash
uchilla wawakunata,
ruku runakunatarakmi
rikuriana kamana kan.**

Aillu llakta pushakunaka Kunyapak ñaña wañushkatami yacharkakuna. Chaimantami ima ruranata yuyarinkapak tantarirkakuna.

Kallaripika alliyaiwasita aillu llakta tukui wasikunata miyuichichun mañanatami yuyarirkakuna. Kipaka wañuk mashikunapak wasipi ukuchakuna imamanta usukushkatami yuyarirkakuna.

Shuk runa rimaita mañashpami kashna nirka:

- Ukuchakunaka mikui illakpika mana rikurinchu. Chai kuskapika murukunatami mana alli wakichishkakuna kanka. Muyupak sakishka murukunatami tamia illaiwan mana tapushkakuna. Chaipimi watata ukuchakuna mirashka kanka yuyanimi.
- Kutin shuktaka, kunanka kunukkai chirikaipash mana allichu kan. Muru muyukunata imashina pakalla, unaikama wakichinatami mana yuyanchik nirka.

Aillu llakta runakuna rimanakukukpi, yachachik tauka wawakunawan ishkai ukuchakutami wañuchikurkakuna. Ukuchakunaka yachai wasi kullkamanmi yaikushka karka.

- Wawakunaka yanapaichik, yanapaichik nishpami aillu llakta wasiman kallpashpa kaparirkakuna.
- Jakuchik... ukuchakunata wañuchishpami alliyaiwasiman apana nirkakuna.

Chai ukuchakunaka manarak peste bubónica unkuiyuk-chu karka. Shinapash aillu llakta runakunaka ukuchakuna tukui wasikunapi rikurikukpi achka mancharishkakunami karka.

Aillu llakta runakunaka kutin tantanakushpami ukuchakuna mikushka puchu murukuna rupachinata yuyarirkakuna. Mikuna murukunataka alli pakalla wakichinatami nirkakuna.

Wasi tukui ukuta miyuichinkapakka tukui ima tiyashkakunata ukumanta llukshichinatami yuyarirkakuna.

Unkui llakimanta mancharishkakunami alliyaiwasi runakunaka aillu llaktaman chayarkakuna. Paikunaka wasikunata rikunkapakmi rirkakuna. Kallaripika pushakkunatami kashna nirkakuna:

- Ñukanchikka kankunapak wasiman mana yaikuna kashkatami yachanchik. Kamachipash shuktak aillu kuna kausan ukuman mana yaikunatami nin. Shina pash, llakipi kashkamantami kankunapak wasiman yaikukta sakichun mañanchik. Tukuikunapurami kai unkui ama mirarichun jarkana kanchik.

Kai unkui mirashpaka tauka runakunatami wañu chinka. Utkashpami jarkana kanchik. Ñukanchikka ñami miyuichinchik. Kankuna llankanallami illan.

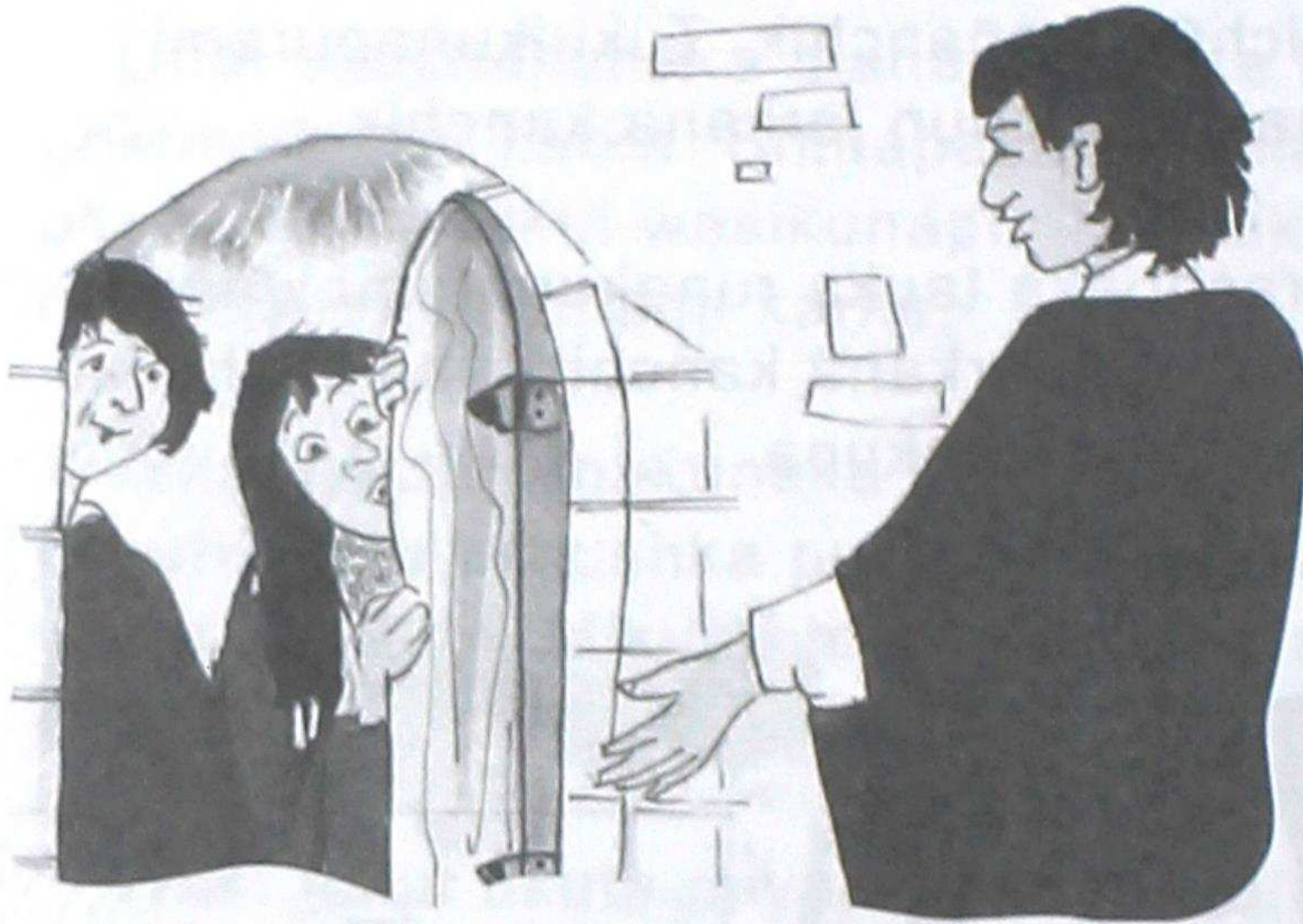
Yanuna uku, puñuna uku, kullka ukutami allchina kankichik. Puñuna mantakuna, jatakuna, mikuna mulukuna, mankakuna, mikuikuna wakichina puntu, tinpushka yaku wakichina walluta rantinkapak maipi kullkita mañachinkami. Shuktak **usijankuna**-tapash rurana, mana kashpaka rantinami nirkakuna.

Shinapash, manarak kullkipi yuyashparakmi kikin kausaita, aillu llakta kausaita allichinapi yuyana munana kankichik. Chaipakka tukuikunami tantarina kankichik.

Yachachikka chuyallina, yanuna yachachikta pushamushpa, taita mamakunata kayashpami yachachishun nirka. Paipak aillukunawan, llakta runakunawan

imashina
kausanatami
yachachisha
nirka.

Wawakuna,
wamrakuna,
jatunkuna
pash man
charishka-
kunami
karka.

Asha ashami

ukuchakunaka chinkarishpa katirka.

Chai llakika jarkarinata yachachunmi pusharka.

Janpiyachakkuna kunashkata katishpami kullkita mañashpa mushuk usijankunata, churarinakunata, shuctak mutsurishkakunatapash sapan aillukunapak rantirkakuna. Rantishka mushukkunata chaskishpaka, maukakunata rupachishpami katirkakuna.

Tauka watakuna kipami unkui yaikushpa llakichishkata yuyarirkakuna. Chai wata kausai allichinata yachashkatami yuyarirkakuna. Chaipika tukuikunami kausaita punchanta allichishpa katina kashkata jamutarkakuna.

TANI

- **Yachachinaka**, wawakuna cushi, unkui illac, rikcharishkakuna kachun munaimi kan. Nishpami yachachika rimarikurka. Shinapash kuyai illak, mapa, mana alli mikushka kashpaka pitak kushi kanka nirka.
- **Pipash mana** - nishpami wawakunaka kaparirkakuna. Paikunaka yachachik tanita rimankapak imashina rimai kallarikta ñami riksirkakuna.
- Kunanka ama unkuchun tuksinamanta, **tani tachuri-** mantami rimakrinchik. Tachurika yachai wasi janpina ukupimi tiyan. Sapan wawata imalla unkuikuna japishka, takarishka, chukririshka willaikuna tiyan.

Wawakunapak tani				
Shuti:.....				
Unkuikuna	Puncha	Jampikuna	Jamtuksi	Puncha

Sapan runa ukunkuna ima unkui tiyashka
willaikuna tiyachunmi janpirinaman rina kan.

Yachai wasimanta llukshishpaka chai killkataka
wasimanmi apana kankichik. Chaiwanka janpiya-
chakkuna minchakuna unkukpimi imalla unkuiyuk
kashkata yachai ushankuna.

Unkuikuna
unkunpi
sakirishka-
taka pi
mana
yachan-
chikchu.
Chaichari
wakin runa-
kunaka
kutin
unkunkuna.

- **Jamtuksin**akunaka llakichik, wakinpika wañuchik
unkuikunata jarkankapakmi mutsurin. Chai unkuiku-
naka jawallami katin. Ashtawanka uchilla
wawakunata, wamrakunatami utkashpa japin.
- Ñukaka imapak mana jamtuksirishkachu kani
nishpami shuk wawaka yachakpakman kuchuyarka.
- Jamtuksitaka kaya jurkai yachana wasiman jamtuk
sikkuna shamukukpimi rimakuni. Tukui unkuikunata
jarkana janpiwanmi shamukrin. Pushakunawanmi
tukui uchilla wawakunata janpichun kayarkanchik.

- Shuk warmi wawaka yachachik chaika achka kullkipakmi kanka yuyani nirkami.
- Yachachikka mana Kulla, jamtuksikunaka mana kullkipakchu. Alliyaiwasimi yachai wasikunaman, aillu llaktakunaman chayanata charinkuna.
- Shuk wawaka ñukaka mana tuksirishachu nirkami.
- Yachachikka jamtuksirinaka kausaita kamanami kan. Ima pachapash unkushpa wañuipakmi kanki nirka.
- Ñuka wañukpipash ima mana llakichu nirka.

Yachachika chai wawa chashna nikpi mancharishkami sakirirka. Yachai tukurikpimi paiwan rimarka. Wawaka paipak taita makashkata, yachaimanta rikpi llankachishkatami willarka.

Chai wawata taita wanachikushkata yachachikka allimantami allichirka. Tauka jurkaikuna yallikpimi wawapak taitaka paipak taitami paitapash chashna charirka nishpa willarka. Paipak warmi llakirishpa wakakpipash llankanata yachachikushkatami yuyarkani nirka.

Yachachikka wawakunaka 18 watakamanmi wiñankuna. Chaimantami kamachipika wawakuna mana llankana kashkata nin. 15 watayuk kana kaman paikuna ushana llankaikunallatami rurachun kachana nishpami yachachirka.

Yachachikka wawakunaman jamtuksirina alli kashkata willashka kipami mikuikuna jawa rimarka.

- Ñucanchik ukunka imata karashkawanmi amañarin. Mishki mikuikunata mikukpika shimika chaitami munan.

Chaipika
mana
mikunallata-
chu
yarinchik.

Ashtawan-
pash alli
sumak
kausaitami
yarinchik.

Yanka jamlla mikuikunata mikushpa amañarish-paka yarikaillatami anchuchinchik. Yanka kausaitami yarinchik. Alli mikuika alli kausaimi kan.

- Yachachik, ñukaka shuk kuchita mikushpami alli kausaita yarisha nirkami shuk wawaka.
- Yachahickka kanka manachu alli mishki mikuikunata mikunki nishpami tapurka.
- Mana!! wasipika jatun mamami mana ñuka muna-shakata yanun. Mishki tanta, llaru, fidiuwan papawan, salchichawanmi munani nishpami kutichirka.

- Yachachikka imashinatak pai mana yachashka mikuikunataka mañanki. Chai mikuikunaka yankakunallami kan. Maipitak yacharkanki nirka.
- Kiti katuna panpapimi ricsirkani nirka.
- Shinami. Kankuna aillu llaktamanta llukshishpaka jatun llaktapi kausakkunapak mana allikunallatami yachankichik. Chamantami unkunkichik, mana alli kausankichik.
- Kunanka jatun taitakunapak mikuikunamanta rimashunchik. Imashina yanuk kashkatami killka shun. Sapan wawakunami wata tukuripika llakta 10 yanuikunata, papawan 10 yanui, llama aichahuan 10 yanui, kuiwan 10 yanui, api yanui, asua ruraimanta killkamuna kankichik.

Chai kamullapitak ñukanchik mamallaktapi tiyak 20 yanuikunatami killkana kankichik. Shinapash chai yanka kusashka, sanduchi, mishki yakukuna, chiri mikuikunataka mana churanachu kankichik. Ñukanchik ucunka alli mikushka kashpami mana unkun. Chaimantami alli mikunata yachana.

Alli mikuk wawakunaka jatuntami wiñankuna. Tullpupash yurakku namikan. Inti rupaimanta jarkarinkapak muchikutami churana. Alli mikui, mapa illak kausaimi alli tani kankapak tiksi kan.

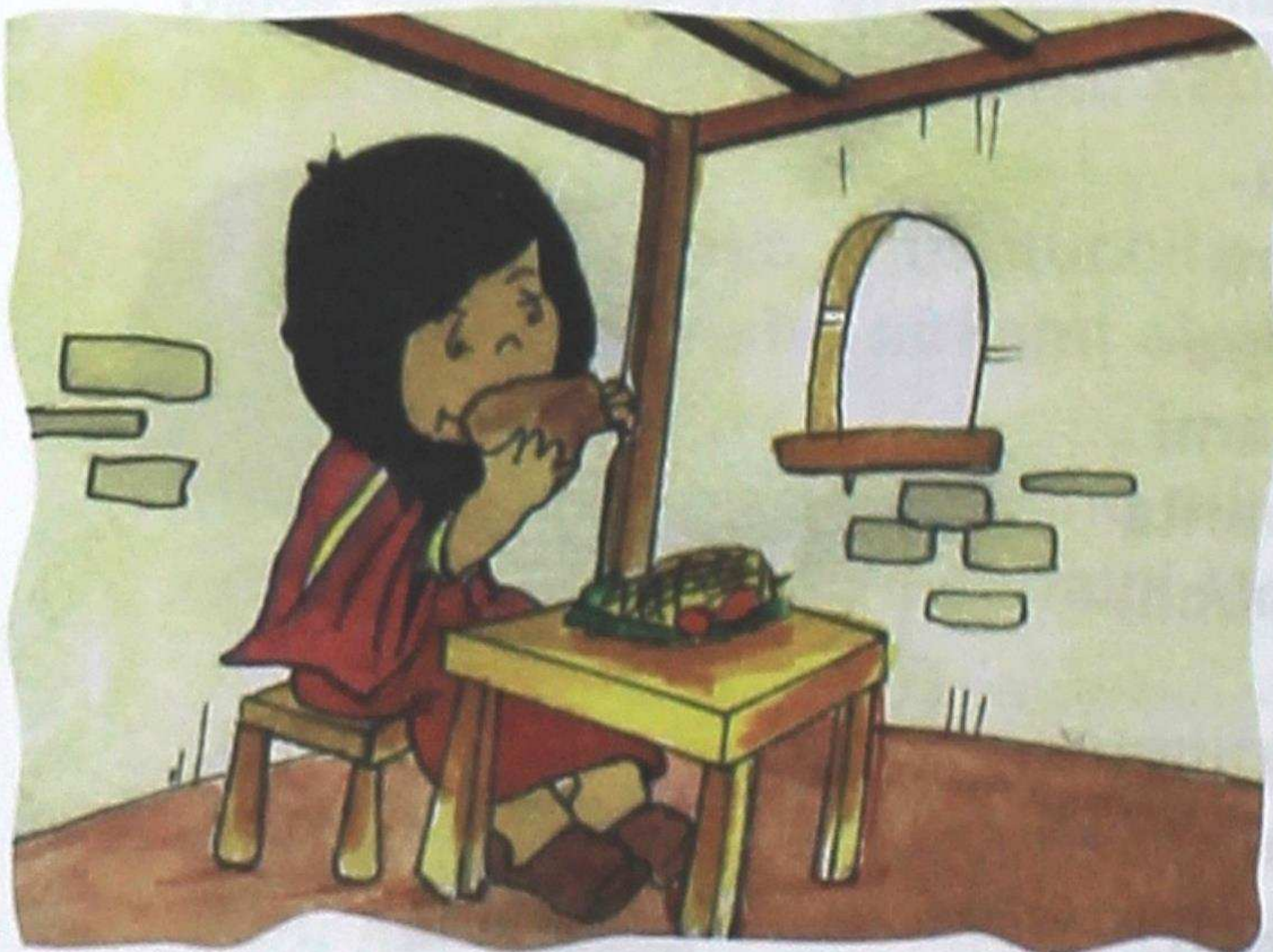
Kati yachaipi yachachikka chuyallimantami rimarka.

- Mana chuya kakpi, mapa kakpika tani mana tiyanchu. nirkami

Makikunami ashtawan mapa illak kana. Makikunamantami **nariwakuna** shimita, karata ukunman yaikun. Ishpana ukumanta tikrashpa, mikunaman rishpaka makikunatami alli maillana. Chai pachami akchatapask ñakcharina, nishpami yachachirka.

Chuyallika tauka ruraikunata yacharinami kan. Chaikunataka alli taniyuk kankapak tukuikunami paktachina. Rikushun, mikunkapak makita maillashka jahuapash kasilla kankapak allitami tiyarina. Sapan amullishka mikuita shimita wichkashpami kashtuna. Chashnami wiksa ukuman samai mana yaikunka.

Chuspikuna, allpa jankan tanipak millaikunami kan. Chaimantami mikuikunata alli killpana, mankakunata, mulukunata maillashpa pakallapi wakichina.

Wasi uku,
kancha
pichanata
manatak
kunkanachu.
Mapakuna,
kupakunapi-
mi unkuikuna
tiyarin.

Wawakunapak jaiñikunamanta

CHUSKU NIQUI YUYASHAI

Kamachika taitakuna, yachachikkuna, aillullakta pushakkuna rikshishpami kai mutsuitaka paktachina. Chashnami wawakunapak tanitaka kamashpa pushankakuna nin.

**Kamachipi nikun shina, wawakunaka
alli taniyukmi kana. Unkui janpirina,
alliyarinataka janpikwasikunapimi charinka.
Sinchiyachik mikuikunatami chaskinata
charin. Wasipi, yachaiwasipipash
chuya yaku, chuya kuskakunatami
charina kan.**

**Taitakunami aillukuna mashna kanata
yuyana. Chashnami wawakunapak
imalla mutsurishkakuna kunata, alli
taniyukta huiñachi ushankakuna.**

Taita mamakuna, minkarishkakunami wawakunapak taniamanchaita mashkashpa kuna. Kai mutsuikunataka kamachillapitakmi rimakun.

Tanika mana ukunllachu kan. Nunapashmi kan. Kuyai illak, allikai illai, iñichari illai, aillu runakunapurapika mana pakta tani tiyanchu. Pi runa mana taniyuk wacharinchu. Tanika kausaipimi wallparin. Jatun runakuna, wawakuna punchantami yachashpa paktachishpa katina.

RURAI

Wawakuna yachachikwan tanimantaka tauka ruraikunatami rikuchirkakuna. Kai ruraimi ashtawan alli rikurirka:

- 1.- Wakin wawakunaka janpiyachakkunami tukurka. Imalla janpituksi alli kashkata, kai sapan unkuikuna imashina kashkata, imashina unkuchi kallarinatami willarkakuna: **kichaunkui, inki, tansuchunkui, tsalmurunkui, BBG, diptiria, killukunrupai, chulli, ukunkui, llurunkui, jamurunkui, murunkuiya.**
- 2.- Shuktak wawakunaka imamanta ishpana ukukunata chuspi illak, mapa illakta charina kashkatami willarkakuna. Yachai wasipi imamanta punchanta ukukunata pichana, tuku **kishpikunata** pichana, kamukunata allichina kashkata willarkakuna.
- 3.- Shuktakunaka yachai wasi **muya** yurakuna kamanatami rikuchirkakuna. Pachamama sumaimana kashpami runakunatapash kushichin nirkakuna.
- 4.- Shukkunaka imashina puncha kallarinata rimarkakuna. Maillarina, ñakcharina, mapa illakta churarina, alli mikuna, wasimanta alli punchu, pachallina churarishpa kunuklla llukshinatami nirkakuna.
- 5.- Shuctak wawakunaka iskai lukruta imashina yanunata, mikunkapak imashina allichinatami rikuchirka.

**Tukuripika tukuikunami
tanika mapa illai, alli mikui, alli ruraikuna,
kushikuimi kan nishpa kaparirkakuna.**

Wawakunata

churinchi

ARAWILLKA:

WAKCHU WAWA

Sisa pusak huatayuk wawami karka.
Paipak taitakunaka antawa sinkuipimi wañurka.
Mana turi, ñañayuk, jachikunayukchu karka.
Jatun taitakunallami paitaka aparkakuna.

Kuchullapi kausak warmimi Sisata riksirka. Chaimi shuktak runakuna karu llaktaman apankapak shuk wawata mashkakukta yacharka. Chai warmika Sisapak jatun taitakumanmi wawata cuchun kullkita kusha nirka.

Sisapak jatun taitaka kunata mana nirkakami. Chai warmika apukkuman llullashpami wawaka llakimi kausakun nishpa huillakrirka.

Jatun taitakuna, Sisataka llakikunamanta llankak warmimi rikunaman chayarka. Paimi aillu kashkata, kuyashpa charikunta riksirka. Manarak rukukuna kashkata rikushpa, wawataka kankunallatakmi churinchi ushankichik nirka.

Sisapak jatun taitapak kuchullapi kausak warmi willaita churashkaka kamachiwanmi katirka. Chaimantami llachakpak makipi karka. Paimi imatapash paktachina karka.

Llachakka llakikunamanta llankak warmipak willaita ñami charikurka. Chaimi jatun taitakunata, kuchupi kausak warmitapash kayarka.

Sisaka paipak munai akllanata kamachipi rimakushkata yacharka. Chaimi jatun taitakunawan rirka. Rimanakui kallarikrikpika llachakpakman kuchuyashpami kashna nirka:

- Apuk, kamachipika wawakunata uyachunmi nikun. Chaimantami ñuka jatun taitakunahuan kausanatami munani. Paikunaka ñuka taitakuna shinami kuyan, kaman. Ñukapash achkatami kuyani.

Kamachi nikun shina paikuna churinchichunmi nini. Ñukaka pi mana riksishkaku nawanka mana kausakishachu.

Tauka killakunata kamachikunawan katishpami Sisaka jatun taitakunapak churinchishka tukurka.

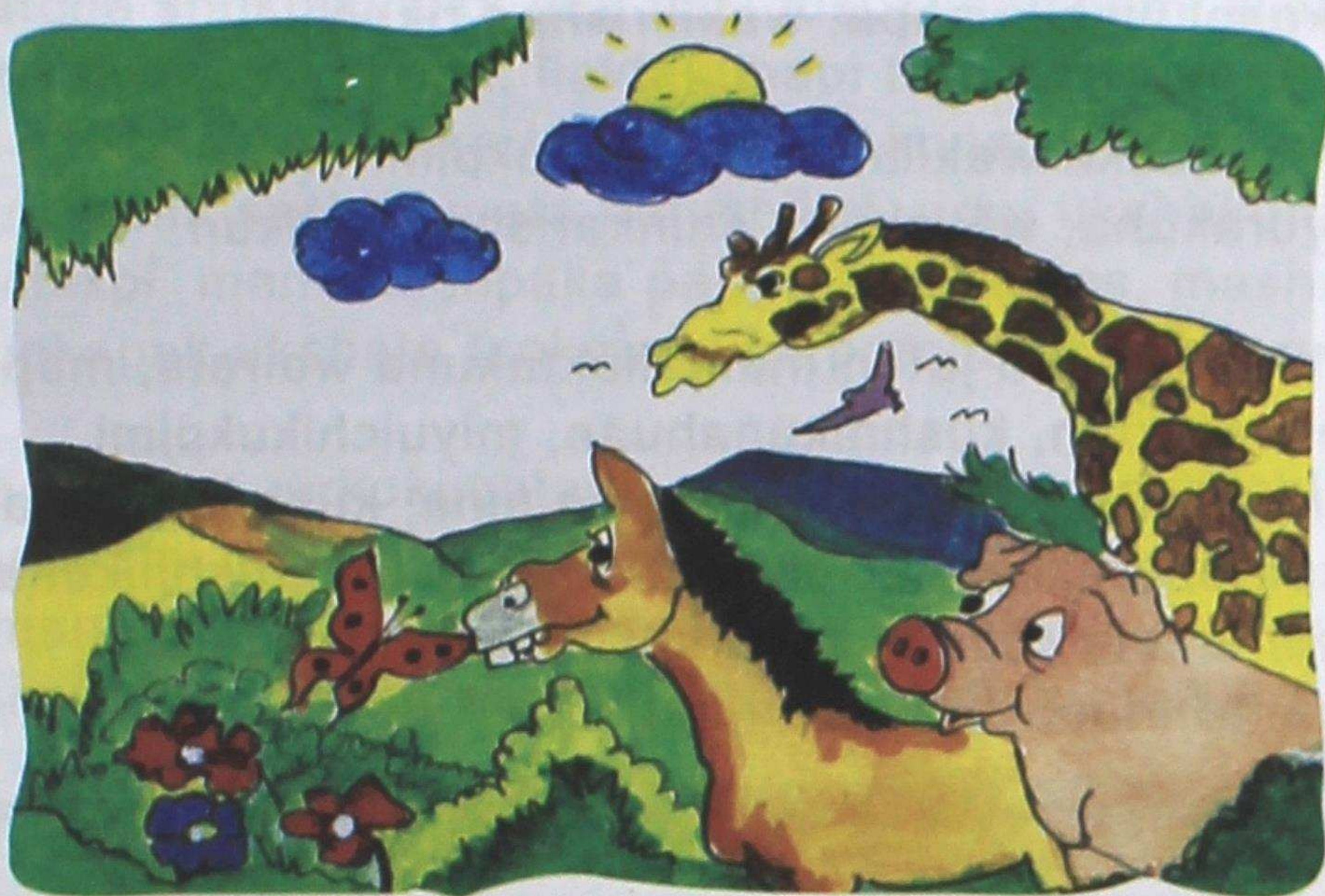
Churinchika kamachita katishpami taitakunamanka kanakaikunata kun. Wawakunamanka kikin wawaman shinallatak jaiñikunata kunami kan.

Parchakuska

kamai

PARCHAKUSKA

Parchakuska nishpaka allpa mamapi tiyak chirikunuk kuskakunatami shutichinchik. Parchakuskapika tauka patsak watakunamantami tukui sami yurakuna, wiwakuna kausanakumun.

Kai allpa **chaskapi** 6.000 junu runakunamantaka jatun llaktakunapimi ashalla yurakuna, wiwakunawan kausankuna. Chai llaktakunapika achka runakunami kausankuna.

Ñukanchik mamallaktapika **alpasiñai** muyunchishka llaktakunami tiyan. Shinapash, parchakuskaka asha wakllirishkami kan. Manarak jatun llaktayashkakunapika parchakuskata kamai usharinmi. Shinapash tukui runakuna yachaikunata chaskishpa, munaita charishpa katishpami chaiman chayashun. Mana kashpaka tukui allpa pachata wakllichishpami katinkakuna.

Tauka patsak watakuna ñaupamantami runakuna mirarimukpi parchakuska wakllirishpa katimun. Runakunallatak allpasañita mana allli kamakpimi wakllirishpa, wakllirishpa rikun.

Parchakuska wakllirishpa shamukpimi tauka sami yurakuna, wiwakuna chinkarishpa katikun.

Parchakuskaka jatun mamallaktakuna wairata, mapa samaikunahuan, kushnikunahuan, miyuichikukpimi wakllirikun. Shinallatak, urkukuna nina, kushni, ushpata shitakpi, antankakuna, antawakuna, mapa kushnikunata shitakpi, imata rupachishka kushnikunami huairata punchanta mapayachishpa katikun.

Pishkukuna, chalwakuna, **palamakukuna** shuctak wiwakunapash punchantami wañukun. Waira, samai, yaku miyuirikukpi, parcha shuctakyakukpimi chaika tukukun.

Parcha nishpaka allpa pachapi chiri, kunuk, tamia, rupai, waira kashkatami ninchik. Parchaka chikan kuskakunapi unai pachakamanmi tiyan.

Pachayai nishpaka shuk punchapi chiri, kunuk, tamia, waira, rupai tukushkatami ninchik (waira pachayai)

Parcha shuktakyaika ima llaki tukukushkatami willan. Achka sacha yurakuna, llaktakunapi tarpushka yurakunata pitikukpimi chaika tukun. Wacrakunapak kiwata tarpunkapak sachakunata ñutuchikpi, urku ukshakunata rupachikpi, mana kashpaka papa, uka, hawas, mashuata tarpunkapak ukshata tsakmakpimi parcha shuktakyan.

Sachakuna, urkukunataka allita kamashpa wakichishpa, kuyashpami charina. Chaipimi mincha pachakunapi llakiman chayanata jarkashun. Shinallatak ñukanchik chaska pachapipash parcha shuktakdashpa huakllichinka.

**Parchakuskata kamaika sachakunata
yurakunantin kuyaimi kan.**

**Yurakunata mana pitina,
wiwakunata mana wañuchinachu.**

**Shachaman, urkukunamanka shuktak sami
wiwakuna, yurakunata mana yaikuchinachu.**

**Shuktak wiwakunata churakpika ima
mikunata mana ushankunachu.**

**Mushuk yurakunata
churakpika chaipi kausak wiwakuna
mikushpami wañunkuna.**

**Jatun wiwakunata churakpika yalli
mirashpami uchilla wiwakunata
chinkachinkuna.**

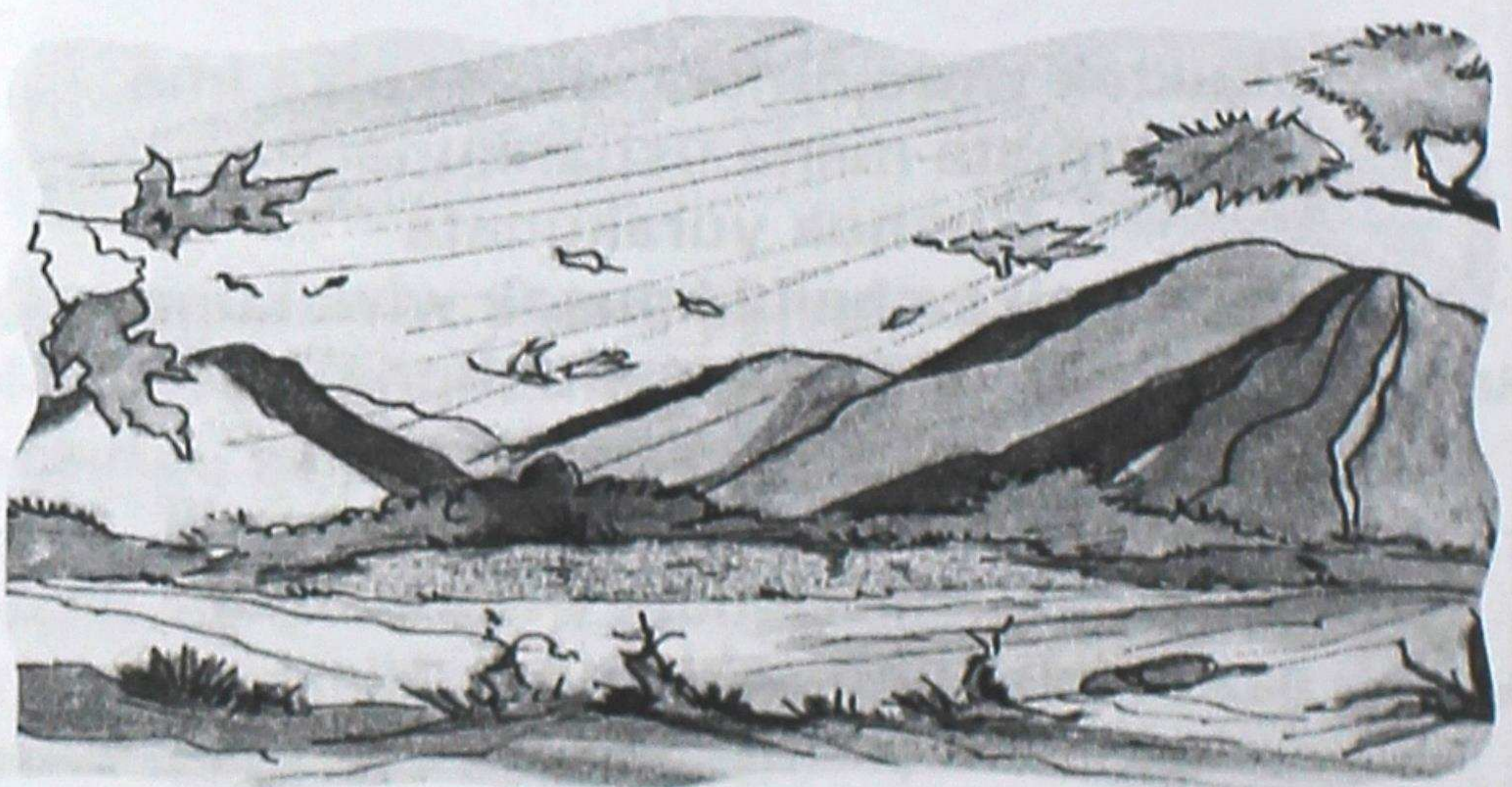

Kai llakikunataka **kaupak** runakunami sakikunkuna. Chai runakuna jatun pushaiman chayashpapash imata mana rurankunachu. Kullkiraiku, achka charik tukuna yuyaillawanmi chayankuna.

Taita mamakunaka kamachikunapi nikun shina wawakunapak alli yachai, alli kamai tiyana kashkata mana yachankunachu. Wawakunapash tukui pachapi ima tukukushkata yachana jaiñiyukmi kan. Chaitaka alli sumak, mana makashpa yachaikunata mañashpami kuna. Yachaipak ima mutsurishkakunapash sapan watayuk wawakunapakmi chikan kana.

Taitakuna, yachachikkunapash mamallakta pushak apu-kunata alli kamukunata wawakunaman kuchun mañanata mana yachankunachu. Wawakuna alli kamukunata charishpami jatun karai allpasañita allli kamanata yachankakuna.

Ñukanchik chaskaka achka lluchu allpayuk, achka jatun llaktakuna juntashka pachami kan. Shinapash tukuikunapakmi kan. Chaimantami kamana kanchik. Parchakuska alli, mana alltukukpipash tukuikunapakmi kan.

Chaimantami aillullaktakunapika wailla kiwakuna, uchilla, jatun llakta yurakunata, tukui sami wiwakunata kamana mutsurin. Allpatapash kimiku janpikunawan mana muyuichinachu.

Ñukanchik allpakunaka shuktak allpa illak tantarikuna munashkami kaipak. Chai runakunaka allpakunata kichuna yuyaiwanmi kausankuna. Imashinami patsak watakuna ñaupá willaikuna nin. Chashnami kichushun munan ninkuna.

40 huatakuna ñaupamantami tukui allpa pacha parchakuna shuktakyamun. Wakinpika yalli rupai, wakinpika yalli chirimi tukun. Chai mana allikaika parchakuska wakllirikukpimi tukun.

Wawakunaka kai pachamantami allpasiñaita kamaiman yaikuna. Mincha pacha jatunkuna kashpaka alpamama kamanata yachachinami tukunkakuna. Allpasiñaita kamaika allpa pachata tukui wiwakuna, kiwakuna, yurakuna, chuya yakutami rikuriashpa allichishpa charina.

Chashnami
alli warmi,
alli kari
kausaita
kuyak
runakuna
tunkunka-
kuna.

Ñukanchik allpa chaskapika intimantami kausai tiyan.
Inti llipiai rumikunapi, tiyullaman chayashpaka mana jaw
lla rupachishpami tukui kausaiyukkunata wañuchinman.

Yurakunami tukui sami allpakunapak allikuna kan.
Kai pachapi yurakuna illakpika allpa sinchikui illanman,
yaku chakirinman, juku chakirinman, mana tamianman,
yapa rupaimi tukunman. Runakunapak kausaika
ña mana tiyanmanchu.

Parchakuskata alli kamankapakka yurakunatami
tarpuna. Shinapash sapan sami allpakunapi, parcha-
kunapi wiñak yurakunatami churana. Sapan llaktakunapi
wiñak yurakunatapash mana pitinachu. Urku
ukshata mana rupachina, mana pitinachu kan.

Waila kiwakuna, yurakuna mana achka tiyakpimi yaku-
pash illan. Chai jawami kimiku janpikunata muru chakraku
napi churashpa miyuichinkuna.

Puyumantapash jatun llaktakunamanta liukshik
mapa kushnikunawan kawirishka tamiami urman.
Asha watakuna kipaka wakin llaktakunapi
ña mana kausai tiyaipakchu.

Chakrakuna yaku illaimanta mana pukukpi jatun
yarikaimi chayaipak kan. Shinallatak jatun millai
unkuikunami runakunata tukuchishpa katipak.

Yakumi kausaipak mai achka yanapak kan.
Chaimantami kai pachapika kamana kanchik. Maipi
kausashpapash mana mapayachishpa, chuyatami charina.

Allpa pachapi pakta yakuyuk kakpimi kausai
tiyanka. Runakuna chuya yaku muyunchishka
kausashpa, maillan-kapak, takshankapak,
yanunkapak, chakrankapakmi charishun.

Yakuwan alli armashpa, mapa illak, maillarishka,
chuyakuna kausakpi unkuikunaka mana rikurinkachu.

Parchakuskapak sumakkai rikurika wallpakuna, tullpukunami kan. Shuk tutamanta, mana kashpaka shuk chishiyai llipiakuk tullpusapa kakpi runakunaka allpa sumakkaitami yarinchik. Tamia, uki puyukuna kashpaka ñukanchik kasikai yuyaitami rikchachin. Chaipika allpasiñaipi tukui sami allikaikuna tiyashkatami yarichin.

Jatun, uchilla urkukunata, ura allpakunata rikukpika ñukanchik shunkupimi allpa kausaita kuyana yuyai sha-mun. Llakta sisakunata rikukpika sumaimanami ñukanchikman chayan. Chaipimi kausashkata munarin. Kausaita rikushka, mutkishka, mikllishishka munaimi chayan.

Runakunapika allpasiñaipak unai yachai, sumaimananta allikachina mana illanachu. Chai sumaikaikunata yuyariashpa, kamashpa kausakpi ñukanchik allpa chaskaka chuya, tukuiyuk sumaimanami kausanka.

MUSHUK SHIMIKUNA

allpasiñai:	naturaleza	llaktairuna:	ciudadano
amachana:	protejer	muya:	jardín
amañai:	costumbre	nalliana:	abusar
antancha:	medalla	nariwa:	microbio
apiuntawa:	coche	naushak:	minusválido
arawillka:	cuento	parcha:	clima
atuirunancha:	trofeo	parchakuska:	medio ambiente
chani:	valor	sinchampi:	droga
chuyalli:	higiene	suchunkui:	polio
iñichari:	confianza	tachuri:	registro
jachi:	tía:	tani:	salud
jaiñikuna:	derechos	tsirpa:	papel
jamtuksi:	vacuna	tukina:	dudar
jurcai:	semana	tukukwasi:	ministerio
kamana:	cuidar	ujina:	discriminar
kanakaikuna:	deberes	usijan:	mueble
kausaiñu:	bacteria	usuna:	abundar
kishpi:	vidrio	wallpana:	crear
kullka:	bodega	yarawi:	música
kururiai:	desarrollo	yariyai:	sentimiento
kuyajamupai:	respeto	yarkishuana:	explotar
llachak:	juez	yuyashai:	reflexión

Visión Mundial

Oficina Ecuador

Av. Gaspar de Villarroel E3-62 entre Jorge Drom y Londres

Telfs.: 2250145 / 2250144 / 2251106 / 2251107

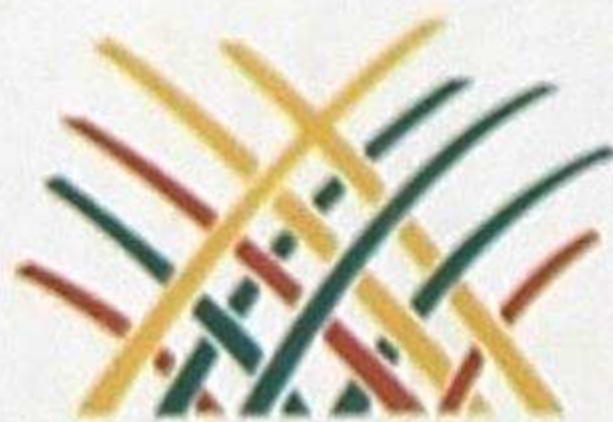
2449725 / 2441576

Fax: 226-0360. Casilla: 17-03-40 Quito.

E-mail:

ecuador@wvi.org

www.worldvision.org.ec

P D A
PALMIRA-TIXAN
Proyecto de Desarrollo de Area

García Moreno y Cordovez S/N

Telf.: 2916-073

E-mail: adapalmira@andinanet.net

GUAMOTE • ECUADOR